Надор Феттіх

КИЇВСЬКИЙ ЩОДЕННИК

(3.XII. 1941-19.I.1942)

Софія А
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР

Державна служба контролю за переміщенням культурних
цінностей через державний кордон України
Посольство Угорщини в Україні

Нандор Феттіх

КИЇВСЬКИЙ ЩОДЕННИК

3.XII.1941 -19.I.1942

Київ 2004

УДК 94 (477-25) "1941/1942"
ББК 63.3 (4 Укр - 2К) 622.11
Ф 45
ISBN 966-95997-9-2

"Київський щоденник 3.XII.1941 - 19.1.1942" Нандора Феттіха (1900-1971), знаного угорського вченого, археолога, мистецтвознавця - історичний документ важливого значення, що з авторських позицій висвітлює першу зиму гітлерівської окупації Києва. Наприкінці 1941 року вчений був відряджений нацистським відомством А.Розенберґа для опису культурних цінностей, що зберігалися в музеях Києва. Тут він спілкувався з відомими українськими вченими, які з різних причин залишилися в окупованому місті. "Щоденник" містить чимало цікавих подробиць з життя окупованого Києва.
"Щоденник" ніколи не публікувався. Він перекладений з рукопису угорською мовою, доповнений авторськими фото та малюнками. Українське видання супроводжує науковий коментар, а також додаткові ілюстрації з тогочасного життя. Автентичні ілюстрації Н.Феттіха, що їх друкуємо, подані в тому порядку, в якому угорський археолог планував розмістити їх в своєму "Щоденнику".
Видання розраховане на усіх, кому не байдужа доля рідного Києва.

Переклад з угорської — **Стефан Мадяр**
Наукове редагування — **Олександр Федорук**, доктор мистецтвознавства, професор, академік
Наукові коментарі — **Дмитро Малаков** та **Григорій Полюшко**
Малюнки — **Георгій Малаков**
Верстка та дизайн — **Михайло Добровольський**

Друк: видавнича фірма "Софія-А",
м. Київ, вул Обсерваторна 12-б.

ЗМІСТ

О. Федорук. **Історичний документ** 4

І. Фодор. **Угорські археологи у воєнному Києві** 10

Н. Феттіх. **Київський щоденник** 17

Додатки:
а) ілюстрації Н. Феттіха 121
б) ілюстрації Державного архіву кінофотодокументів
та малюнки Г. Малакова

ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ

Перед нами рукопис, що має назву "Київський щоденник З.ХП.1941-19.І.1942". Він був написаний по свіжих слідах угорською мовою. Його автор - будапештський археолог, доктор Нандор Феттіх (1900-1971), відряджений військовою владою Німецького Рейху до Києва для праці в спеціальній команді Розенберга, що на окупованій території усіх народів, в т. ч. України мала надзвичайне доручення - вивчати стан збереження наявних історико-культурних цінностей, інвентаризувати їх і переправляти для потреб німецької нації. Цей так званий відділ Einsatztab Reichsleiter Rosenberg знаходився у Києві на нинішньому бульварі Т.Шевченка, 8, і сюди 13 грудня 1941 року прибув зі своїми колегами для праці в музеях Лаврського містечка Феттіх Нандор.

Уточнимо насамперед, що центральний апарат "Рейхсміністерства окупованих областей Сходу", очолюваний Альфредом Розенбергом, був розміщений у Берліні і керував усіма окупованими східними територіями. Це міністерство велику увагу приділяло питанням культури, його керівним органом і був Айнзатцштаб. Матеріали архіву відомства містять широку інформацію щодо вивезення та пограбування культурних цінностей зі Сходу. Ці матеріали тепер сконцентровані у Бундесархіві у Кобленці (Німеччина), у Києві (Україна) та Москві (Росія), частково в країнах Балтики.

Багато справ київського архіву торкаються бібліотечних, музейних, архівних фондів, а також Лаври[1] .

Як відомо, команда Розенберга складалася з високоосвічених спеціалістів - мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів, археологів. Вони добре знали свою справу. Вже в перші місяці окупації 1941 р. зі Львова до Німеччини були відправлені безцінні рисунки А.Дюрера разом з іншими бібліотечно-архівними цінностями, а з Києва, Чернігова - численні пам'ятки історичного характеру. Спеціальними ешелонами з території України було вивезено до Німеччини багато культурних цінностей, в т.ч. знамениті київські мозаїки, фрески Михайлівського Золотоверхого монастиря... Феттіх Нандор як фахівець з археології мав спеціальне завдання досконально вивчити археологічні колекції колишнього заповідника "Всеукраїнське музейне містечко", тобто з'ясувати долю лаврських музеїв, зробити докладний опис архео-

[1]Див.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К., 1994. - Вип.5. - С.23.

логічних пам'яток, не допустити їх загибелі і сприяти вивезенню кращих до Німеччини. Пограбування культурних цінностей України здійснювали спеціальні військові Айнзацштабу Розенберга. Отже, до Києва за дорученням Розенберга були направлені спеціалісти з метою докладного вивчення архівних і музейних пам'яток, що зберігалися на території колишньої Києво-Печерської лаври. З-поміж них був і освічений фахівець, ерудований археолог, інтелігент, музикант, художник-аматор Ф.Нандор. Вже після його від'їзду на початку 1942 р. нацистську політику у сфері культурних цінностей було доручено вести висококваліфікованому архівісту доктору Г.Вінтеру, який, будучи представником штабу Розенберга, очолив управління архівами, бібліотеками, музеями в Краї. У книзі Патриції Кеннеді Грімстед і Геннадія Боряка "Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв" велика увага приділяється діяльності нацистської адміністрації в Києві часів окупації в сфері культурних цінностей[2].

Жанр "щоденника" суто особистий, не призначений спеціально для публікації і викликаний, як правило, безпосередньою реакцією автора на події, факти, моменти життя, свідком яких він став. Щоденник апелює до осіб, які супроводжують процес спілкування автора з дійсністю - це можуть бути випадкові для нього люди, а можуть в полі зору опинитися індивіди, які мали стосунок до роду його занять, супроводжували в професійній праці, тобто участь тих чи інших осіб у "дійстві щоденникових записів" робить їх історично достовірними.

Насамперед зазначимо, що історичний документ доктора Феттіха Нандора викликає, поруч з позитивним сприйняттям його як неофіційного вісника тієї історичної доби, ряд застережень. Автор, як було сказано, - ерудована особа, з тонким музичним і мистецьким смаком, добре обізнана в специфіці своєї наукової професії. Широкий спектр археологічних знань, зіставлення, паралелі, які робить дослідник, атрибутуючи численні об'єкти археологічної культури, спогади про контакти з провідними вченими Європи і Радянського Союзу, спостереження над окремими об'єктами, поняттями і узгодження, що здійснюються в межах цілісних культур, певних епох, викликають довіру до угорського науковця.

---

[2] Див.: Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. - Л., 1992. - С.119; Культура і війна. Погляд через півстоліття. - К., 1996. - С.59; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Документи. - К., 1997. - С.101.

З щоденника довідуємося, як Київ переживав жахливі перші місяці першого року окупації. Війна безслідно знищила чимало пам'яток культури світового значення. Цікавою є авторська версія про руйнацію в Лаврі Успенського собору німецькими окупантами, які передбачили його неминучий вибух, бо більшовики заклали перед своїм відступом вибухівку, що мала зреагувати на відповідні радіохвилі. Детально описана жахлива руйнація міста: вулиць, будинків, площ у центрі міста - мостів на Дніпрі. Читач знайде достовірну інформацію про археологічні пам'ятки - часів палеоліту, скіфів, доби переселення народів, які, за автором, пройшовши попередню глибоку класифікацію та інвентаризацію науки за радянських часів, мали бути запакованими для відправлення до Берліна або на краще збереження у безпечніше місце в іншому районі Києва.

Наукові спостереження автора щоденника над численними об'єктами археологічного, мистецького характеру, що вціліли в Лаврському музеї мають значення для з'ясування остаточних наукових істин і розуміння, що збереглося на той час, а що після цього пекла окупації загинуло або зникло в лабіринтах наступних літ. Зрештою, як видно зі сторінок щоденника, багато пам'яток пропало під час евакуації і в перші дні окупації.

Історики Києва, архітектури, мистецтва, музики, театру, знайдуть для себе багато нового, цікавого, що інформаційно виявляє симпатії, смаки, уподобання автора документа. Наприклад, описи бульвару Шевченка, роздуми про архітектурні споруди, скажімо, будинку з химерами або державного банку, військового генштабу, відвідини оперного театру, прослуховування музики і манери виконавства.

Нандор Феттіх залишив важливий документ про зустрічі з неординарними особистостями (П.Кульженко, Н.Полонська-Василенко, І.Моргилевський, С.Бокій, П.Курінний). Його згадки про професорів Макаренка, Козубовського, про музейних співробітників Шугаєвського, В.Козловського та ін. відзначаються точними характеристиками, несуть багато подробиць з їхнього життя, дають уявлення про інтелігенцію, що працювала під час окупації.

Важливе свідчення очевидця про руйнацію Хрещатика, про драмплюндрацію Успенського собору в Лаврі, інших важливих пам'яток архітектури і мистецтва Києва.

Війна, яку розпочали німецькі агресори, була страхітлива, жорстока, кровопролитна. Для радянських людей, в т.ч. українців - це була боротьба з ненависним ворогом, що окупував Україну.

Українська культура зазнала велетенських втрат. Вже у 1946 р.

спеціалістами було підраховано, що протягом 1941-1943-го рр. в Україні було знищено понад 350 тисяч творів мистецтва, 50 мільйонів архівних справ і 50 мільйонів книг.

Нандор Феттіх не усвідомлює або не бажає знати істинної картини речей, - чому наш народ піднявся на боротьбу з фашистами? Чому ця боротьба велася не на життя, а на смерть? Для нього партизани - це комуністи, і про них мова, як про негативні персонажі. Почасти ідеалізуються угорські війська, що воювали в складі діючої німецької армії... Є недоброзичливі сторінки про ментальність українців, про євреїв, що наперед знали про замінований Київ. Вдумливий хроніст Ф.Нандор свідомо звищує свої національні почуття, подекуди зображаючи представників інших національностей, здебільшого з окупованих територій, людьми малокультурними, нецікавими. Однак, "Щоденник" важливий, бо достовірно розкриває життя Києва протягом двох місяців німецької окупації. Принагідно зазначимо, що нещодавно на книжкових полицях з'явилася мемуарна розповідь Дмитра Малакова "Оті два роки... у Києві при німцях" з малюнками його старшого брата Георгія Малакова, що були створені, як тоді говорилося, саме "при німцях"[3] .

Щоденник Нандора Феттіха, як і спогади Д.Малакова, інших очевидців окупації, - важливі історичні документи, що дають уявлення про велетенські втрати, що їх понесли народ і культура України під час війни. Вони концентрують увагу читача на проблемі буття Києва часів окупації.

Нелегко читати сторінки "Щоденника" Нандора Феттіха, бо його рядки рясніють красномовними фактами про драматичні сторінки життя, трагедію міста. Вони дають уявлення про масові втрати людей, культурних цінностей, що їх заподіяла спершу більшовицька влада під час втечі влітку 1941 р., а згодом нацистські окупанти - у ролі нових господарів багатостраждальної землі.

Отже, окремої пильної уваги заслуговують авторські примітки, які, не виключено, Нандор Феттіх міг здійснити частково у вигляді офіційного звіту німецькою мовою за відрядження, а частково збільшив, узагальнивши у вигляді додатків до "щоденника", особливо в пункті шостому, що стосується проблеми, яку автор характеризує словами "наявні небезпечні перебільшення, перегини", що однаково були властиві як для гітлерівської, так і для більшовицької ідеології (бо більшовицька ідеологія покликала до життя концтабори, трагедії

---

[3] Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. - К., 2002. - С.317.

у Биківні, Вінниці, Катині, Харкові, Івано-Франківську і т.д.). Автор торкається суто наукових проблем, в яких він має право на суб'єктивну інтерпретацію, проте здебільшого вони подані з позицій наукової об'єктивності.

Ідеологія нацизму безпрецедентна за своєю жорстокістю, антилюдськістю, ненавистю до інших націй, народів. Вона отримала в історії належну негативну оцінку, засудження. Народи Радянського Союзу, Європи були одностайні в боротьбі з німецьким фашизмом. Слабкість Н.Феттіха виявляється, коли він прагне відшукати ключі для порозуміння між "Німецькою системою управи" і "найкращими елементами місцевої людності" з числа підкорених, у даному випадку українського, народів, коли ідеалізується ідея "духовного контакту" між гнобителями, фашистами і підкоренними територіями, в даному разі між окупантами і окупованим Києвом, коли гітлерівські плани тотальної окупації - і це чемний поклін колаборанта Н.Феттіха - не повинні і не можуть відкинути умови життя, історичних традицій поневоленої території, а також знання її культури, мови. Автор заперечує меншовартість поневоленого населення, що слугує на його користь як об'єктивного вченого, бо психологія меншовартісності, зокрема слов'янських народів, була серцевиною вчення фашизму. Тверезий погляд вченого, який перший раз відвідав Київ у середині 30-х рр., а другий на початку війни, закономірно покликав до життя виношену ним формулу, що "східні слов'яни в духовному плані є абстрактно дуже сильними" - і ця формула пояснюється досить виразно в багатьох абзацах рукопису, в ставленні його автора до представників української інтелігенції.

Читач познайомиться з "Щоденником" Н.Феттіха з великим зацікавленням. Уже повернувшись додому, через кілька років, у січні 1945р. непосидючий археолог знову сів за новий "Щоденник", який вів протягом одного місяця. Але то вже були останні місяці війни - тієї макабричної війни, яку гітлерівці розв'язали зі світом і яку ганебно програли. І про це правдиво описує майстер нової історичної хроніки[4].

Тема, що її заторкнув автор київського щоденника, важлива для нинішнього покоління, яке покликане осмислити масштаби культурної катастрофи, спричиненої Другою світовою війною. У 1995 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України провела "круглий стіл" на

[4] Fettich Nandor. Ostromnaploja. 1945.-16.I-19.II. - Debrecen, 2000. - P.184.

тему "Культура і війна. Погляд через століття". В його роботі взяли участь українські і німецькі вчені, політики. Йшлося про визначення велетенських масштабів втрат культурних цінностей як одного з трагічних наслідків війни. Про це, і втрати періоду перщого року війни і окупації Києва правдиво і переконливо пише у "Щоденнику" угорський археолог Нандор Феттіх.

Плануючи видання "Щоденника", упорядники вирішили проілюструвати його оригінальними фотоматеріалами, малюнками Н.Феттіха, як водночас і архівними фотодокументами (Центральний архів кінофото-фонодокументів України), фотографіями з альбому "Київ 1941-1943", а також малюнками київського художника Георгія Малакова.

"Щоденник" Нандора Феттіха виходить друком відповідно до рішень українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни на територію іншої країни. Угорська сторона виявила люб'язність, передавши рукопис "Щоденника" з правом його першої публікації українською стороною. Висловлюємо щиру подяку за підтримку і здійснення видання Послу Угорської Республіки в Україні п. Яношу Тоту, аташе з питань преси та культури п. Чіллі Кедеш Кашне, реституційному комісару Міністерства національної культурної спадщини Угорської Республіки доктору п. Іштвану Ечеді, професору Іштвану Фодору, директору Міжнародного Благодійного фонду "Тріумф серця" Стефану Мадяру, який здійснив переклад "Щоденника" з угорської мови.

Олександр Федорук

УГОРСЬКІ АРХЕОЛОГИ У ВОЄННОМУ КИЄВІ

Київський щоденник видатного угорського археолога, Нандора Фетті́ха (1990-1971) серед воєнних мемуарів - явище досить рідкісне. Написав його не військовий кореспондент або армійській експерт, а спеціаліст з історії стародавнього світу, завданням якого, навіть під час великої світової пожежі, було дослідження і збереження світової культурної спадщини.

Проте, щоденник носить не лише професійний характер, він передає досить точну картину життя у місті в період війни, повсякденних страждань населення, поводження окупаційних військ. Але, насамперед, коротко ознайомимося з автором цього щоденника і як він [автор] потрапив до Києва наприкінці 1941 року.

Нандор Феттіх був не тільки видатним представником угорської археології, але й визнаним у Європі фахівцем. По закінченню Будапештського університету він навчався у консерваторії, чудово грав на багатьох музичних інструментах, був близько знайомий з Белою Бартоком - великим угорським композитором. З 1923 року став співробітником Угорського Національного Будапештського музею, де пізніше керував відділом археології. Написав монографії, присвячені археології раннього Середньовіччя (періоду великого переселення народів), що не втратили своє наукове значення й сьогодні, старожитностям скіфів, германців, аварів і мадяр X століття. Його праці й у наш час вивчають археологи, тому що він був чудовим аналітиком предметів старовини, у текстах і малюнках відтворюючи процеси виготовлення артефактів. Він зміг зробити це тому, що прекрасно малював і був чудовим ювеліром (своїми ювелірним роботами завоював золоту медаль на Всесвітній виставці в Брюселі 1958 року).В тридцяті роки минулого століття став приватним викладачем і членом-кореспондентом Угорської Академії Наук. Багато закордонних наукових організацій запрошували його у свої ряди. Під час наукових поїздок і наукових конференцій побував майже у всіх країнах Європи, у тому числі в Радянському Союзі: у 1926 році вивчав музеї Петербурга (Ленінграда), Москви, Казані, Пермі, пізніше, у 1935 році побував у Москві і Києві. У київській подорожі 1941-1942 рр. його супроводжував інший значний представник угорської археології XX століття Дюла Ласло (1910-1998).

Дюла Ласло, як і Феттіх, був багатогранним талантом. Закінчивши Інститут Образотворчого Мистецтва в Будапешті, навчався у Науковому університеті. Свою діяльність він теж почав в Угорському

Національному музеї. До кінця життя творчо працював у двох напрямах: був археологом з великими знаннями, написав фундаментальні книги і наукові праці з археології періоду великого переселення народів і угорців, про пам'ятки угорської археології і мистецтва, але, при цьому, створював і інші важливі набутки - графіку, живопис, офорти, скульптури. По поверненню до Угорщини в 1940 році продовжив свою діяльність у Трансільванії в Коложварі (він був уродженцем Зрдея), де став викладачем університету. Своєю науковою діяльністю вніс нові погляди в угорську археологію, пізніше, у Коложварському, потім - у Будапештському університетах виховав багато поколінь археологів. Не випадково саме його вибрав Нандор Феттіх співробітником тому що знав, що Ласло теж постійно цікавився археологією східних кочових племен.

Для того, щоб довідатися передісторію поїздки двох угорських дослідників, необхідно подальше вивчення архівів, але не виникає сумнівів, що це було пов'язане із завданнями німців по оцінці музейних колекцій на окупованих територіях.

Відомо, що під час Другої світової війни величезна кількість художніх скарбів загинула або вилучена з місць первинного збереження. У нацистській Німеччині гітлерівське керівництво вже заздалегідь готувалося до методичного пограбування художніх цінностей завойованих держав. На початку війни для цієї мети була створена очолювана Альфредом Розенбергом спеціальна група, що складалася з фахівців Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Його співробітники працювали скрізь, куди потрапили німецькі війська. За офіційним визначенням, їх первинною метою було повернення до Німеччини художніх скарбів, що мають германські корені, чи збір "безгосподарних" культурних пам'яток (наприклад, статків євреїв).

На практиці це виявилося в тому, що в кожній окупованій країні були забрані найкращі художні цінності і предмети культурної спадщини. Кінцевою метою цієї діяльності було створення "супермузею" для видатних художніх цінностей у Лінці - рідному місті Гітлера, для якого навіть був створений проект.

Спецвідділ Розенберга діяв і на східному фронті, але вже не сам.

Раніше у Франції теж існував спецвідділ, створений Ріббентроппом -Sonderkomando Ribbentrop, командиром якого був барон фон Кюнсберг, призначений на цю посаду 5 серпня 1941 року.

Кюнсберг виставив три спеціальні роти, що слідували за німецькими військами на території Радянського Союзу. За особистими спогадами Дюли Ласло про мету поїздки він довідався лише те, що німці, за

допомогою їх і німецьких археологів нібито хочуть переглянути матеріали Київського музею і відібрати предмети "германського походження". Чому для цього запросили угорських археологів загалом зрозуміло: німці знали, що частина угорських фахівців з спеціальної літератури чи власного досвіду добре знає східноєвропейські старожитності і точно зможе визначити їх датування, тип і т.д. Тому німці звернулися до угорського міністра культури Балинта Хомана із проханням, щоб він надав для цієї роботи угорських археологів. Текст і обставини цього звернення на сьогодні ще точно не відомі, але ми підозрюємо, що, цілком ймовірно, за цим стояв Йоханн Рейнерт, керівник німецького археологічного відомства (Reichsamt fur Vorgeschichte), родом із Трансильванії, Бестерци, сакс, що володів угорською, завдяки чому він був добре обізнаний з науковою діяльністю угорських археологів. А Хоман до своєї міністерської посади був головою ради Національного музею і близько знав Феттіха.

Два угорські археологи разом із двома німецькими колегами холодного грудня 1941 року приїхали до Києва, де приступили до перегляду й пакування матеріалів зруйнованого музею. Від важкої роботи їхні німецькі колеги, в основному, ухилялися. Угорських вчених надихнула чудова колекція музею, яку вони намагалися в максимальній кількості замалювати і сфотографувати, сподіваючись використати ці матеріали для своєї наукової роботи, не взявши жодного експонату, - це було несумісне з їхнім науковим сумлінням. Для допомоги в описі предметів запросили українських київських колег, яких часто відвідували і консультувалися з ними. Київські фахівці відразу зрозуміли, що угорські дослідники не збираються грабувати художні цінності, колекція цікавила їх тільки з наукового погляду. Цілком ймовірно, вони швидко з'ясували і те, що угорські фахівці не зовсім дружні з німцями, що однозначно видно з щоденника, і глибоко співчувають багатостраждальному київському населенню, щоправда, не симпатизуючи комунізму.

Дюла Ласло уважливо досліджував не тільки окремі предмети, але й структурну побудову експозиції зруйнованого музею. Вдома в Коложварі він написав докладну наукову працю, у якій дійшов висновку про те, що київська археологічна виставка, не зважаючи на визначений схематизм краще відбиває колишні історичні процеси, ніж виставки угорських музеїв.

Не тільки Нандор Феттіх, але і Дюла Ласло теж вів щоденник. На жаль, він не зберігся, і тільки за останні три дні наприкінці 1941 року залишилися записи (ці фрагменти опубліковані 2001 року в "Пам'ятній книзі Дюли Ласло").

І на закінчення - трохи про подальшу долю двох угорських археологів, що працювали в Києві.

Дюла Ласло повернувся в Коложвар, де до 1949 року викладав в угорськомовному Університеті ім. Бояи, звідти переїхав у Будапешт, де спочатку працював у Національному музеї, а із січня 1957 року - у Будапештському університеті. До виходу на пенсію в 1970 році виховав кілька поколінь молодих археологів. Педагогічною діяльністю і науковими працями створив видатну археологічну школу. Після війни на тривалий час його позбавили наукових ступенів, і київську діяльність часто згадували як звинувачення.

Доля Нандора Феттиха склалася набагато сумніше. Коли війна дійшла до Будапешта, міністр призначив його керівником Національного музею. Знання російської мови сприяло тому, що музей під час штурму міста постраждав незначно. В ці місяці він теж вів щоденник, що був виданий у 2000 році, в ознаменування сторіччя вченого.

У 1949 році його несправедливо звинуватили і відправили на пенсію, позбавивши наукових ступенів і членства в Академії (1990 року реабілітований). Щоб утримувати родину, він змушений був виконувати, головним чином фізичну і допоміжну інтелектуальну роботу. При цьому налагодив ювелірну діяльність, але наукову працю теж продовжував. У цей період з'явилося чимало його книг і наукових видань.

Обидва прекрасні дослідники відчули жахи війни, коли в Угорщині загинула величезна кількість художніх цінностей. У радянських військах теж були підрозділи подібні до знаної групи Розенберга. Така група була створена в Москві в 1943 році на пропозицію відомого мистецтвознавця Ігоря Грабаря, і первинною її метою були пошуки скарбів з радянських колекцій, і так само проведення відповідної рекомпенсації знищених чи викрадених художніх цінностей. Насправді усе це перетворилося в такий самий неприборканий грабіж, як і дії німецьких підрозділів. Десятки тисяч одиниць художніх цінностей потрапили до Радянського Союзу. Серед них - всесвітньовідомі картини Ель Греко, Тинторетто, Курбе, Коро, як і чудові угорські пам'ятки середньовічної дерев'яної скульптури, фландрський настінний гобелен Будайского Замкового палацу, частина художніх цінностей була викрадена з банківських сейфів, інша - із приватних колекцій або квартир. Значні угорські приватні зібрання потрапили до СРСР з Німеччини, які нацисти відібрали в єврейських господарів під час окупації Угорщини в березні 1944 року і вивезли до Третього рейху, де вони потрапили в поле зору радянських "колекційних" підрозділів. Сьогодні

ми вже знаємо, що гітлерівська і сталінська диктатури мали багато спільного в питанні вирішення долі викрадених цінностей. У Москві теж хотіли побудувати "супермузей" біля музею Пушкіна, як і нацисти в Лінці. Макет цього музею-монстра був виготовлений і, по здійсненню, став би справжнім "шедевром" сталінського соцреалізму.

Викрадені художні цінності здебільшого й дотепер не повернулися до справжніх власників. Постраждалі країни, як Україна, так і Угорщина, докладають багато зусиль для того, щоб останні "військовополонені" великої війни повернулися на батьківщину, представляючи часточки світової культури, а не були захованими в таємних сховищах. При цьому ми повинні пам'ятати, що під час нищівної пожежі війни були і справжні люди у цій нелюдськості, що не знищували, а намагалися врятувати загальнолюдські цінності культури.

Такими були двоє угорських вчених. І пам'яттю про це став щоденник Нандора Феттіха. Ми, угорці, висловлюємо велику подяку українській Реституційній комісії за видання цього важливого історичного документу українською мовою.

Іштван Фодор

1941

3 грудня. О 15 годині 20 хвилин відправлення потягом зі Східного вокзалу Будапешта разом з Ласло до Берліну. На станцію мене проводжали дружина та діти, з Дьюсі Ласло прощалися його батьки та найближчі родичі. Діти були в гарному настрої, дружина дещо засмучена. Щодо мене, я ледь стримував себе.

5 грудня. О 18 годині 10 хвилин відхід потягу з Берліна в так званий Орденсбург[5], що неподалік від Крьосінзее біля Фалькенбургу[6], щоб отримати мундир та інше екипірування, точніше, для того, щоб помінятися обмундируванням з одним німецьким офіційним супроводжуючим паном Куртом Крюгером, який у цивільному житті був кінотехніком, а тепер ось має ранг офіцера в НСДАП[7]. На станції - службовий автобус. З ним довірена особа від Орденсбурга: переселений з Балтії німець, який, зачувши нашу угорську мову, звернувся до нас по-російськи. На його великий подив, я відповів йому також російською. Нашу мову він вважав татарською. З нами їхало ще вісімдесять осіб, які мали одержати мундири - чоловіки і жінки. При висадці (проїхали 4 км) біля автобусу нам роздали талони на сніданок.

Нічна темрява /близько 23-ї години/. У центрі поселення, яке складалося з сучасних бараків, над землею височіли дві величезні квадратові башти; як я дізнався наступного дня, це були дві з чотирьох наріжних башт, до яких пізніше добудували "Ehrenhalle"[8]. Війна завадила завершити будівництво. "Орденсбург" - молодіжна виховна установа партії. Взагалі в "Орденсбурзі" навчається німецьке керівництво східних територій: "Генералкомісаріат Дніпропетровськ", "Генералкомісаріат Київ".

Керівник Орденсбурга прийняв нас, сидячи в кімнаті своєї установи. Обличчя інтелігентної людини з дивовижною рішучістю та серйозністю в очах. Після деяких формальностей він особисто супроводив нас до спального приміщення у сусідньому бараку. Порядок. Чистота. Ліжка попарно одне над одним. Хтось з присутніх довго не вими-

---

[1] Орденсбург (орденський замок) - у нацистській Німеччині заклад виховання в націонал-соціалістичному пан-німецькому дусі, що передбачало й колонізацію нових територій на Сході.

[2] Фалькенбург (Соколиний замок) - старовинний німецький орденський замок у Померанії, після 1945 року - місто Злоцєнєц Кошалинського воєводства (Польща).

[7] НСДАП (National-Sozialistische Deutsche Arbeite Partei) - Націонал-соціалістична німецька робітнича партія.

[8] Зала для урочистостей (нім.).

кав світло: щось читав, це дуже заважало мені. У просторій спальній кімнаті нас було чоловік шістдесят-вісімдесят. Хропіння. Хтось цілу ніч надривно кахикав. До "Zeugmeisterei"[9] пішли, коли ще не розвиднілося, аби бути першими, та виявилися останніми. Тому, доки чекали черги, пішли поснідати до великого ресторану на дві тисячі місць - то був окремий барак. Ми були приголомшені оздобленням приміщення, освітленням, елегантним одягом обслуги-офіціантів, мозаїчним панно на стіні, на якому було зображено двох вершників в дещо ідеалізованій манері й було написано: "Ein Volk, das auf den Kampf verzichtet - hat das recht zum Leben verloren"[10].

Сніданок: молочна рисова каша, кава /сурогат/, чорний /але смачний/ хліб, абрикосовий джем, вершкове масло, усе смачне і в достатній кількості, без продуктових талонів і безкоштовно. До 3-ої години ця прірва сніданку щезла так швидко, що коли ми дійшли тями, то залишилися самі у величезній залі /початок занять/.

В компанії з нами опинилися літня жінка та молода дівчина - вони розмовляли російською.

Тут з'явився наш супроводжувач з автобуса, який знав російську /не водій/, він з радістю погодився познайомити нас з Орденсбургом. Цю своєрідну установу було засновано ще до цієї війни - поблизу озера, навколо якого росли чудові соснові ліси з викуплених або експропрійованих селянських садиб. Вхід до одного з бараків оздоблений у вигляді порталу. Під невисокими бараками знаходяться ванні кімнати /душові/, підлога і стіни яких викладено кахлями, умивальники. Скрізь центральне опалення. Між бараками - бетонований центральний прохід. Окрема парадна площадка із ступінчастими терасами. Зелений театр, побудований з каменю, - на березі озера. Спортивний майданчик. Над входом - буфет, його оздоблення також цікаве: усе просто, але зі смаком. Офіцери мають окреме приміщення - кімнату з химерним написом на стіні, який закликає панів палити менше, аби побільше мали можливість палити пані. Тут, в Орденсбурзі, ми усвідомили один з чинників сучасної німецької сили. Ми з Дьюсі перезирнулися: яке далеке те, що ми побачили, від того, що ми маємо вдома, де шкідливі вияви суспільного життя сотнями, тисячами поглинають людей, відволікаючи їх від особистого.

До 11-ої покінчили з справами в Zeugmeisterei. Бігцем до автобуса з важкими куфрами: той за десять хвилин раніше вже від'їхав. Потяг

---

[9] Тут - обмундирувальня (нім.).

[10] "Народ, який відмовляється від боротьби, втратив право на життя" (нім.).

йде з Фалькенбургу об 11-й годині 18 хвилин. За порадою одного доброзичливого чиновника з управління потягли свої речі на перехрестя - чекати щастя, раптом якась з машин візьме нас. Далеко, аж біля ковальської майстерні, побачили велику вантажівку з бочками, в яких був бензин, і стояв автомобіль на чотири місця - в ньому нікого, але про такий щасливий випадок ми навіть мріяти не сміли. Раптом вантажівка-бензовоз рушила з місця, дала задній хід, розвернулася та їде у наш бік. Зупиняємо. Нас милостиво взяли туди за бочки з бензином. Закидаємо куферки, валізи в кузов і стаємо біля бочок. Мчимо на станцію. Потяг запізнюється на кілька хвилин. Біжимо на перон. Потяг уже наближається.

Так закінчилася наша подорож до Орденсбургу.

8 грудня. Після кількох днів підготовки надійшов час рушати в дорогу. Ми попередньо обмізкували з професором університету в Берліні Дьюлою Фаркашем про те, що коли не змогли вдома одержати угорський мундир, то бажаємо причепити до нашого німецького строю угорські розпізнавальні знаки. Я мав сумнів, чи німці це нам дозволять. Вирішили з цього приводу переговорити з радником угорського посольства Шандором Гофманом, - він інтелігентна і порядна людина. Перед обідом нагадали про це керівникові Reichsamt fur Vorgeschichte[11] професорові Гансу Рейнерту, який не лише схвалював, але підкреслював, що відомство засадничо сприятиме будь-якому вияву національної позиції. Ми шукали крамниці і, врешті-решт, на третьому поверсі великого універмагу на майдані Віттерберг нам пощастило купити три малесенькі угорські прапорці, які не дуже пасували для цього.

По обіді в половині на шосту ми пішли в посольство Угорщини до Гофмана, який, хоч ми заздалегідь передали йому наші візитні картки, прийняв нас ввічливо, але холодно. Ми показали йому наказ нашого міністерства культури і німецький дозвіл на наше відрядження, а далі попрохали його допомогти нам дістати угорський герб. Він відповів, що не може цього зробити. На моє здивування, чому ні, він просто не розтлумачив нам. Ми без результату посилалися на точку зору компетентних представників німецької влади, а також на іспанських солдатів, що одягнені в німецькі мундири, а на видноті носять іспанські розпізнавальні знаки /з трьома напередодні ми розмовляли, сидячи в одному ґенделику/. Слухаючи його стримані ухильні відповіді на наші запитання, я, врешті-решт, поцікавився, чи Угорське

[11] Відомство Рейху з передісторії (нім.).

посольство заперечує проти угорського герба на німецькому мундирі, при тому, що компетентні представники німецької влади нас тут підтримують. Він сухо відповів: "Не можу вам принести користі."

Надто шоковані, ми вийшли з нашого посольства під холодний дощ з снігом. Й понад 15 хвилин очікували на автобус у темряві, обговорюючи новітні вражання від життя.

Десь близько 8-ої години вечора ми змогли вийти з нашої квартири, з вантажем, що складався з великої кількості пакунків. Часу було обмаль /в половині дев'ятої потрібно було зустрітися на станції Шарлоттенбург з нашими німецькими колегами/ - і ми у цілковитій темряві відчайдушно перетягали речі; такого я не пам'ятаю за все своє життя. Обірвалася ручка в одному куфрі (у мого колеги). Хоча я сам ледь тягнув свій вантаж, все ж спробував понести також його валізи, але нічого з цього не вийшло. Ми мало не плакали від безпорадності. Довкола нас ходили люди, але в цілковитій темряві ніхто з них не бачив наших мук.

Зробивши кілька кроків, ми зупинилися. Дюсі Ласло взяв під пахву свій поламаний куфер. Я досі не збагну, як він спромігся пересувати вперед решту вантажу, але за десять хвилин до половини дев'ятої ми зі своєї квартири /Колегіум Унгарікум, Доротенштрассе, 2/ доплелися до переходу на станцію Фрідріхштрассе.

Тут я покликав носильника і в тридцять вісім хвилин на дев'яту ми прибули на місце зустрічі. Наші коллеги - д-р Вернер Хюлле та д-р Рудольф Штампфусс[12] - обидва виявилися інтелігентними чоловіками і приємними супутниками. Особливо вишукано поводився Хюлле.

9 грудня. Вранці о 7-й годині 58 хвилин ми прибули до Кракова. Дюсі Ласло знайшов в музеї золоте покриття гунського мусу. Величезне відкриття, що варте цілої низки гунських розкопок. Швед Аберг[13] не згадав про це в своїй публікації.

Німецькі завойовники нічого по суті не змінили в зовнішньому вигляді Кракова. Поляки майже без боїв здавали міста. Подекуди сліди битви можна було побачити лише у великому залі вокзалу. Однак, тут інтенсивно велися реставраційні роботи. На станції на нас чекав керівник музею д-р Вальтер Радіг на службовому автомобілі. Нас поселили в затишному європейському готелі "Дойчер Хоф" /до цього "Французький"/ за великі гроші - 22 злотих, забезпечили повним

[12] Рудольф Штампфусс пізніше став "шефом" Історичного музею в окупованому Києві.

[13] Аберг Нільс, шведський історик.

пансіоном, була холодна, гаряча вода. У супроводі Радіга ми оглянули новий "Остінститут" на вулиці Анни. Тут знаходилися оригінальні готичні /точніше, ренесансні/ споруди /бібліотека Ягелло/, вони були усі модернізовані /центральне опалення/. Реконструкція будинку ще не завершена. Увечері слухали концерт Моцарта в чудовій готичній концертній залі. Літня пані на диво технічно й на високому культурному рівні грала на віолончелі, зокрема сонату до-мінор 26/8/. Найбільш запам'ятилися фа-мінор міланського квартету і останній фа-мінор квартет. По обіді оглянули Вавель, де зараз руйнують споруди минулого століття і на їх місці побудують урядові будинки. До речі, генерал і нині мешкає в королівських покоях Вавеля, його канцелярія розташована тут[14]. На будівництві оглянули одну церкву X століття, яка мала чотири ротонди, верхівки яких знаходяться глибоко під землею. Верхня частина - надбудова, нижня - оригінал. Ми опустилися у Левовий барліг - катакомби, з якими пов'язана легенда. Вікінг на імення Крак вбив дракона, що тут мешкав. Катакомби та їх проходи знаходяться в річищі Вісли.

Краківські євреї носять шестикутну зірку синього кольору на білому тлі, на відміну від берлінських, яким на грудях з лівого боку до одягу пришито жовту зірку з драпу. Хоча краківське гетто є закритим, все одно на вулицях можна побачити одного-двох євреїв. У Берліні поки що їм дозволено ходити вільно, однак - як я чув - їх усіх мають переселити в одну місцевість до Польщі[15]. Суттєво, як ми помітили, що німці не розрізняють єврея від поляка. Наш водій не дуже старався об'їжджати людей на гомінких вулицях, він мчав вперед і тільки вперед. Кілька разів я кричав йому бути обережнішим, бо справді переїдемо когось, а він, врешті-решт, кинув мені: "Це ж бо, поляк".

10-11-е грудня. Поїздка з Кракова через Львів, а далі Бердичів - військовим потягом. Сліди воєнних руйнацій вперше побачили в Перемишлі: дощенту зруйновані, спалені будинки, пічні димарі тощо[16]. Що далі рухались на Схід, то збільшувалися ці сліди.

---

[14] У Краківському королівському замку Вавель під час німецької окупації Польщі, названої тоді Генерал-губернаторством, містилася резиденція генерал-губернатора Ганса Франка (1900-1946), по війні засудженого на Нюрнберзькому процесі як військового злочинця й страченого.

[15] Йдеться про масову депортацію німецьких євреїв до концентраційних таборів смерті, споруджених нацистами на терені Польщі.

[16] У вересні 1939 р., після катастрофи Польщі і так званого "визвольного походу" Червоної армії на Західну Україну Перемишль став прикордонним містом у складі УРСР. 22 червня 1941р. тут почалися перші запеклі бої.

До Лемберґу /Львова/ прибули надвечір, відчували в темряві, що навкруг вокзалу були руїни. У Львові застали ще один військовий потяг, який мав відійти ще о 14 годині 40 хвилин. Але він не міг рушити далі через руйнацію від бомби на якомусь мосту. Ми сіли з своїми важкими речами в офіцерський вагон, де був лише один лейтенант. Тут ми чекали, чекали. Нарешті, вночі близько другої години потяг рушив. В дорозі він більше стояв, аніж їхав, і так до самого ранку. По дорозі ліворуч і праворуч було видно опустілі будинки росіян, надто понад трасою, вздовж залізниці. Нова російська окупація простяглася до Перемишля, таким чином, Львів опинився під радянською окупацією. В східній частині Перемишля ми бачили багато укріплень. Совіти за своє нетривале панування спромоглися побудувати навіть бункери[17].

Але справжні сліди війни почалися на захід від Дубно: обабіч залізниці - перекинуті маленькі та великі танки, деякі з них у кюветі, з одного стирчала довга тонка труба, інший геть розчавлений. Скрізь у безладді уламки розмаїтого транспорту - подекуди купами, а величезні гусеничні танки, як правило, окремо[18] .

Перед обідом прибули на стару польську прикордонну станцію Здолбунів, де пообідали в солдатській кухні ("Eintopf"[19]: локшина, овочі, трохи м'яса - усе це зварене разом приготовано не дуже смачно, але в достатній кількості). Всю дорогу - як і годиться на військових потягах - їхали без кондукторів. Хюлле і Штампфусс попрощалися з нами і пішли, аби засвідчитися у м. Рівне, що знаходиться неподалік[20]. В поїзді поголилися, а я навіть підстригся.

На окупованих територіях скрізь бачили маленькі та великі ділянки обробленої землі. Вочевидь, совіти не встигли встановити тут колгоспну систему. Вздовж залізниці скрізь розкидані солдатські могили. На німецьких могилах - хрести зі сталевими касками. На Дубенській станції зразу за парканом - дві могили - одна біля другої. Хрест на одній зроблено з виструганої сосни, на другій могилі стоїть хрест з простої березової гілки. На обох хрестах знизу

---

[17] Маються на увазі доти - довгочасні вогневі точки.

[18] Йдеться про сліди найбільшої на початку війни танкової битви, що розгорнулася в ході прикордонних боїв у районі Луцька, Бродів, Дубна, Рівного. Впродовж 23-30 червня 1941 р. тут з обох воюючих сторін (німецька 1-ша танкова група та механізовані корпуси Південно-Західного фронту) брали участь до 2 тисяч танків [Див.: Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. - К., 2000. - С.58].

[19] Айнтопф (нім.) - буквально: один горщик - тобто, одноразова страва.

[20] Під час німецької окупації м.Рівне було осідком Райхскомісаріату Україна.

нахилена гілка, що означає: це могили загиблих росіян /без написів/.

11 грудня. О восьмій годині вечора приїхали до Бердичева. Наш вагон, що знаходився в кінці потяга, зупинився далеко за вокзалом. Я почав знімати наш важкий вантаж. Дьюсі залишився нагорі, щоб подавати пакунки. Мжичило, сіяв дрібний дощ. Скрізь грязюка, калюжі. І хоча вокзальний будинок був освітлений, навколо нас стояла темрява. Несподівано поїзд пронизливо засвистів і подався назад. На тобі, гарненько ми виглядаємо! Потяг знову зупиняється. Ані якоїсь помочі ні від кого, носильника також не видно. Лишаючи свої куфри в грязюці, бігаю туди і сюди між вагонами і речами. Раптом у темряві мене зупиняє патруль. Придивився до них: це ж угорські солдати. Дуже зрадів. На прохання вони постояли на варті біля моїх речей, коли я біг до Дьюсі, швиденько ми зняли усі інші речі, зібрали їх докупи в одному місці, і пішли до "Bahnhofsoffizier"[21] , який відіслав нас до угорської варти, кажучи, що вона зможе допомогти нам перенести увесь вантаж. Варта дуже дивувалася моєю німецькою формою. Лише потім вартові зрозуміли, чому я так вдягнений. Вони допомогли затягнути наші пакунки до кімнатки вартових. Після цього, взявши свої спальні мішки та три ковдри, ми пішли на пошуки "Ortskommandatur"[22]. Ми йшли центральною дорогою, добрих пів години брели через грязюку, воду поночі. За цей час зустрічали німецький та угорський патрулі. Наші славетні угорці показали, куди нам треба йти далі. Нарешті, ми дісталися ночівлі. Колись то був великий універмаг. Молодший офіцер - інспектор провів нас через брудне подвір'я до чорного ходу. Ми отримали маленьку з низькою стелею кімнату на другому поверсі, де стояла задуха і було спекотно. Меблі складалися з металевого ліжка з дуже брудним матрацем, дивану з дзеркальною спинкою, одного стола і стільця. У передпокої також було задушливо. Дьюсі, який був нижчий за мене, вмостився на дивані, я відсунув від стіни страхітливе ліжко і влаштувався з своїми ковдрами на ньому. На стінах висіли порвані, пожмакані шпалери, на них і по стіні, під ними виднілися сліди блощиць. Ну, думаю, гарненькі перспективи на нас чекають. Тільки вимкнули світло - вони відразу почали нас гризти. Перше - почали від ступнів ніг, а далі дійшли до рук.

12 грудня. Вранці трохи заснув, здалося, блощиці вже наситилися, напилися. Близько 9-ої ми були напоготові. Вийшли до міста. Ми ба-

---

[21] Військовий комендант залізничної станції (нім.).

[22] Військова комендатура гарнізону (нім.).

чили скрізь жахливі картини. На центральній вулиці жодного вцілілого будинка. Один біля одного - величезні, випалені вогнем палаци, руїни, порожні хати, пограбовані, зруйновані. На вулицях - бруд, сміття, розбиті тротуари, нещасні люди. Російська церква /при совєтах культурна установа/ в непоганому стані, але на бані збитий з дощок військовий пункт спостереження. Сніданок в "Soldatenpflege"[23]. Ми могли купити лише чашку теплого чаю з цукром. Ціна - 5 пфенігів. До обіду /12-ої години/ вештались по місту. Скрізь було видно сліди затяжних запеклих боїв. На стінах будинків сліди руйнації, вибухів. Подекуди на стінах палацу видно було наслідки вибухів авіаційних бомб. Зайшли до одного спорожнілого будиночка. Скрізь руїна, пустка.

Повертаючись, ми побачили біля церкви старого попа в лахмітті, на шиї в нього висів мідний хрест, сяючи позолотою. Він схилився перед нами і сплюнув кров'ю. Ми заглянули до церкви через задній хід. Якийсь українець вибивав на паркані великий вилинялий гобелен. В церкві два священики в літах облаштовували інтер'єр для служби. Старі ікони. Я сам чув, як у костьолі військовий священник - угорець правив католицьку службу, в якій брали участь солдати протестанти. Зображення Христа, писане олією, потрапило сюди, мабуть, завдячуючи угорським солдатам; у всякому разі воно нагадує старі святі картинки, що висять на сінах в наших сільських будинках. До кафедрального собору, що був огороджений фортечними стінами, ми зайти не змогли, бо там під вартою знаходилися російські військовополонені[24]. Але кафедральний собор був зруйнований. Гуляючи довкіл нього по місту - руїні, на дощечці з номером будинку і назвою вулиці ми прочитали: бульвар ім. Ракоші[25]. То був бульвар, названий на честь угорського комуніста Матяша Ракоші . Широка вулиця, однак її не можна назвати "бульваром", бо на ній стояло лише кілька будинків. На прибиранні руїн за чітким графіком працювали російські військовополонені. Вони саме проходили обстеження, потім вони підійшли до нас і ми розмовляли. Були родом з Уралу. Ніколи в житті не бачив таких брудних людських облич, навіть уявити не міг, що таке можливо.

---

[23] Служба солдатського забезпечення (нім.).

[24] Йдеться про Бердичівський кляштор "босих кармелітів" - пам'ятку XVI-XVIII ст., використану німцями для розміщення концентраційного табору для радянських військовополонених.

[25] Ракоші Матіас (1892-1971) - лідер угорських комуністів. Відсторонений від влади під час політичних подій в Угорщині в жовтні 1956 р.

Впродовж місяців ці нещасні не мали можливості вмитися. Лише очі виблискували на їх чорних брудних обличчях. Було враження, що то не люди, а тварини. Побачивши відразу на наших обличчях, солдат, якому було доручено охороняти полонених, заспокоїв нас: "...Der Kern dieses Menschenschlages ist nicht schlecht"[26].

Від нашої господині, покоївки ми дізналися про обставини, за яких було зруйновано Бердичів. Німці взяли місто, а про вуличні бої свідчили не лише окопи /особливо багато їх було в парку/, але величезна кількість слідів від куль та сліди від артилерийських снарядів на стінах будинків. Червоні розташувалися за містом. Ця гаряча, відчайдушна битва тривала 10 днів[27]. За оповідями місцевих жителів, "жиди" перед цим, відступаючи, завдали місту великої шкоди, багато дечого зруйнували. На думку жителів, великі крамниці та будинки установ були зруйновані ними. Я в це не вірю. В Бердичеві мешкало понад 22 тисячі євреїв, з них залишилося якихось 150-200 осіб[28]. У відкритому дерев'яному будинку на подвір'ї "Ortskommandatur" також працювали російські військовополонені. Їх брудні обличчя були поза межами уяви. Загледівши наші барвисті кашкети, вони з недовірою спозирали на нас, бо відчували, що ми пильно їх розглядаємо. Один інтелігентний угорський солдат колись розповідав нам, що бідолашні російські військовополонені жахливо потерпають. Вони не лише не мають де помитися, але й їсти їм не дають. Через маленький шматочок хліба ладні один одного вбити. Траплялося, що їли людське м'ясо.

Наша господиня, про яку ми вже згадували, повідомила, що її чоловіка, який був викладачем гімназії, за політику десять років тому заслали до Сибіру, чотири роки вона не мала від нього жодної звісточки. На початку війни з двома дітьми була в Бердичеві. Бомба влучила в ту частину будинку, де вона лежала вночі на своєму ліжку. Ніхто не був поранений, хоча разом з ліжком усі попадали в прірву. По тому три тижні хворіла. Молода дівчина була весела - блондинка, з блакитними очима, з розвиненими формами. Вона разом з двома молодшими і двома старшими сестрами тепер потерпає біля матері. Працює покоївкою в "Ortskommandatur", дістаючи одну марку на день. З її слів ми знали, що батько був начальником зміни на шкіряному заводі, а

---

[26] "По суті, ці люди непогані" (нім.).

[27] Бердичів окуповано військами Вермахта 7 липня 1941 р.

[28] За переписом населення 1939 р., у Бердичеві мешкало 23 266 євреїв. Влітку 1941 р. певна кількість євреїв була мобілізована до лав Червоної армії або зуміла евакуюватися на Схід.

вислали його до Сибіру за політичними мотивами. Ніхто з бідолашних не хотів брати від нас чайові, тоді ми казали дівчині, аби купила на ці гроші щось своїм сестрам. Після трапези в офіцерській їдальні ми зібрали свої речі, а о 2-й годині 45 хвилин вийшли на станцію, раптом пощастить оказія ще до восьмої - трапиться якийсь військовий поїзд. Довелося сидіти в холодному кам'яному залі, чекати до другої години ночі, бо військовий поїзд, що мав бути за розкладом о восьмій вечора, також запізнювався. Близько десятої години злагодив собі якусь постіль з своїх ковдр та наплічника на вологій та брудній підлозі зали чекання біля стіни, і, не звертаючи ні на що уваги, вмостився спати.

Коли йшов якийсь потяг, усі схоплювалися і знову лягали спати. Ще о дев'ятій ми, спакувавши свої речі, виглядали поїзд, що ось-ось мав надійти за розкладом. Раптом замаячив паровоз. Усі заметушилися, посхоплювалися, за паровозом - ще паровоз. Промайнула думка: чудово, зараз прибуде потяг з двома паровозами, довгий, матимемо багато місця навіть для спання. Але наші сподівання виявилися марними, залишалося кепкувати з себе: замість вагонів прибули зчеплені чотири паровози - і годі. Почали лаятися, матюкатися, що дуже сподобалося угорським солдатам, які навіть гадки не мали почути від нас таке, бо ми були вбрані в німецькі однострої.

Київський військовий потяг був перевантажений, ми ледве дістали квитки. Я їхав в окремому вагоні з чотирма важкими паками, а три мої товариші в іншому вагоні, дальшому, і до Козятина стояли як оселедці в бочці. Однак, після першої-другої години ночі потяг спорожнів, і вони усі перейшли у мій вагон, в якому до самого Києва можна було лежати на голих полицях.

13 грудня. До Києва приїхали ще не розвиднілося. Величезна сучасна будова Київського вокзалу[29] була ціла, не зруйнована, але усі вікна були вибиті. Ми з Хюлле пішли в місто. Дюсі Ласло та інші залишилися в нашому бараці, з речами. Снідали.

Будинок "Einsatzstab Rosenberg"[30] містився на бульварі Шевченка, 8[31].

Восени 1941 р. німецькі нацисти розстріляли в Бердичеві 17 000 євреїв [Див.: Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. - К.,2000. - С.58].

[29] Київський залізничний вокзал побудовано у 1929-1932 рр. за проектом арх. О.Вербицького в стилі конструктивізму з характерними елементами українського барокко.

[30] Оперативний штаб Розенберга (нім.). Одним із завдань цієї нацистської структури було вилучення культурних цінностей з окупованих німецьким Вермахтом територій. Альфред Розенберг (1893-1946), уродженець Естонії, один з ідеологів нацизму, міністр східних територій, рейхсляйтер; засуджений на Нюрнберзькому процесі як військовий злочинець і страчений.

Ця частина міста була майже незруйнованою, хоча певне запустіння великою мірою торкнулося майже усіх міських будинків. Трамваї ходили. Посередині чи не на всіх прилеглих до бульвару Шевченка вулицях було споруджено із залізничних рейок величезні "іспанські вершники"[32]. На стінах причеплені дроти військових переговорних засобів. На центральній вулиці /Хрещатику/ я побачив жахливу картину. Колись тут височіли прекрасні будівлі та універмаги, тепер всі без винятку вони були дощенту зруйновані. Німці, як ми довідалися, наказали зруйнувати будинки на центральних вулицях. Вони хотіли зупинити вогонь, що знищував цілі квартали. Водогін тоді ще не діяв. Пожежу посилив вітер, що налетів на місто ураганом...[33]

На перших трьох ілюстраціях було зображено центральні квартали міста, котрі німецькі солдати називають просто "Районом руїн". Ці малюнки зробив Дюсі Ласло. Але ще один наш приятель, угорський офіцер, надіслав нам фотографії, на одній було зображено бічну вулицю з "іспанськими вершниками" /іл. IV/. [34]

В кафедральному соборі св. Володимира[35] на бульварі Шевченка совєти зібрали копії наукових праць /публікації/. На думку військових фахівців-саперів, собор заміновано, входити туди не можна. Так само заміновані і Софійський собор[36] /іл. V/, великі будинки культурних та інших установ. Розповідали, що один російський офіцер прийшов і зізнався, що він керував закладенням мін, а потім

---

[31] Особняк на бульварі Тараса Шевченка, 8, споруджений у 1880-х рр., до 1917 р. належав родині цукропромисловців Терещенків. 1937 року тут містилося Управління в справах мистецтв при РНК УРСР та редакція часопису "Театр". Особняк зберігся частково, в перебудованому вигляді.

[32] Маються на увазі сталеві протитанкові перепони, або "їжаки", встановлені в дні оборони Києва впоперек основних вулиць, а з початком окупації зсунуті з проїжджої частини на хідники.

[33] Забудову Хрещатика і прилеглих вулиць було зруйновано вибухами й пожежами, що почалися на п'ятий день окупації міста Вермахтом - 24 вересня 1941 р. - внаслідок масового мінування, заздалегідь здійсненого інженерними частинами радянської 37-ї армії (командувач генерал-майор А.Власов) та підрозділами НКВД, згідно сталінських настанов про "випалену землю".

[34] На фото - вулиця Прорізна, ріг Хрещатика

[35] Йдеться про Володимирський собор (бульвар Тараса Шевченка, 20), споруджений у 1862-1882 рр. та зачинений для відправ 1930 р. Тоді ж тут створено філію Центрального антирелігійного музею. Наприкінці 1941 р. музей ліквідовано, а в соборі згодом поновилася служба Божа.

[36] Мінування Софійського собору 1941 р. відвернув тодішній директор Софійського заповідника Олекса Іванович Повстенко (1902-1974) [Див.: Одарченко П. Оборонець святині українського народу // Культура і життя. - 1997. - 29 січня. - С.2].

розмінуванням. Таким чином, уцілів пам'ятник російської церковної архітектури XI століття[37], який був побудований за взірцем Константинопольської Софії. Можна дивуватися, чому усі церкви виглядають як невисокі, широкі споруди, що засвідчує одна з фотографій. Але в інтер'єрі людина відчуває надзвичайну висоту.

Зібрані в будинку Терещенка[38]/Червоний парк/[39] картини та експонати витворів декоративного мистецтва залишилися майже непошкодженими. В цьому прекрасному палаці в хронологічному порядку виставлено ікони XV століття, картини давніх російських та зарубіжних художників. Показала нам виставку директор пані Кульженко[41].

13-го дістали квитки на оперну виставу /початок - о 2-й годині/. Цілком пристойний спектакль йшов у великому оперному театрі, в якому відсутнє будь-яке опалення.

Публіки було обмаль. Давали фрагменти з опер Чайковського "Пікова дама" та Римського-Корсакова, до того також чудовий балет з музики Гуно. Музика і вистава загалом, враховуючи обставини, були дуже гарними.

В офіцерській їдальні дешево і смачно. В ресторані "Готель-Па-

---

[37] Тут і далі автор щоденника змішує поняття "український" та "російський". Софійський собор не є пам'яткою російського мистецтва. Так само традиційно плутаються поняття Червона армія та "російська армія".

[38] Йдеться про особняк на вул. Терещенківській, 9, побудований у 1877-1884 рр., який належав цукропромисловцю і колекціонеру Федору Артемовичу Терещенку (1832-1894). З встановленням радянської влади його націоналізована колекція стала основою Київського музею російського мистецтва, розміщеного в особняку. Музей діє й досі.

[39] Нині - Шевченківський парк, розташований навпроти особняка-музею.

[40] Кращі твори влітку 1941 р. були вивезені в Уфу. Решту П.Кульженко розмістила в залах музею в хронологічному порядку. Музей відвідували тільки окупанти - за спеціальними перепустками.

[41] Кульженко Поліна Аркадіївна (1891-1982), український мистецтвознавець, дружина відомого київського видавця Василя Стефановича Кульженка (1865-1934). Восени 1943 р. виїхала з Києва на Захід разом з частиною колекції Київського музею російського мистецтва, якою опікувалася. Уся збірка загинула під час артилерійського обстрілу й пожежі в Східній Прусії на початку 1945 р., на очах у П.Кульженко. Остання, повернувшись на Батьківщину, 1946 р. була заарештована і засуджена на 10 років таборів. До Києва не повернулася, померла в будинку для перестарілих неподалік Костроми (Росія) [Див.: Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України: історія та культура. Ч.1. - 1998. - С.134-148].

лас"[42] білі скатерті були дуже брудними /туди ми заходили пити пиво 13-го увечері о 8-й годині, аби послухати водночас по радіо вісті з фронту/. Наше тимчасове житло - номер у готелі колись був пристойним. Гарячої води не було. Центральне опалення ледь жевріло, так що можна замерзнути. Щоправда, постільна білизна була чиста. Цей готель було забронювано для німецьких офіцерів. За квитанцією ми поселилися в ньому.

Показуючи нам колекцію картин, наш німецькій гід /д-р Кляйн/[43] розповів, що совєцькі міни з годинниковим пристроєм вибухали значно пізніше після приходу німців, крім того, через 5-6 тижнів все ще вибухали міни. Приміром, коли німці разом з керівництвом міста хотіли оглянути Лавру, російський гід не міг знайти ключі і екскурсію довелося відкласти до наступного дня. Однак того самого дня Лаврський собор злетів у повітря[44].

Директор музею Терещенка Поліна Аркадіївна /Кульженко/ призначила мені та Дьюсі зустріч на третю годину біля дзвіниці Софійського собору. Вона показала нам територію найдавнішого міста /міста Володимира/. Ця жінка походила з українських інтелігентів. Метка, доброзичлива вдова, можливо, перед світовою війною жила небідно. Вона бувала в Берліні, Венеції. Викладала історію мистецтв в місцевому університеті і водночас працювала ви-

---

[42] Готель "Палас", споруджений у 1910-1911 рр. за проектом арх. А.Мінкуса та Ф.Троупянського, містився майже навпроти "Айнзацштабу Розенберга" - на бульварі Тараса Шевченка, 7, ріг Пушкінської. Восени 1943 р., втікаючи з Києва, німецькі війська спалили цей готель. По відбудові мав назву "Україна", нині - "Прем'єр Палас".

[43] Д-р Отто Кляйн, офіцер Айнзацштабу Розенберга, "шеф" музеїв Києва.

[44] Успенський собор Києво-Печерської Успенської лаври, пам'ятка архітектури XI-XVIII ст., та підпірна стіна оглядового майданчику за корпусом №30 Верхньої лаври було заміновано інженерними частинами Червоної армії. Успенський собор висаджено в повітря 3 листопада 1941 р., невдовзі по відвідинах президента Словаччини єпископа Й.Тісо. За спогадами полковника Олександра Немчинського, який керував розміновунням терену лаври восени 1943 р. [Див.: Немчинский А.Б. Осторожно, мины! Военные мемуары. М.:Военное издательство Министерства обороны СССР, 1973. - С.116-120], запізнення вибуху, що мав відбутися у момент тих відвідин, сталося через затримку радіосигналу "666" (sic! - "диявольське" число), яким передбачалося привести в дію радіокеровані фугаси [Див.: Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? Публікація Д.Малакова // Київ: погляд крізь століття. Випуск 1. - К.:Кий, 2001. - С.81-90]. І хоча сам факт мінування Успенського собору "совєтами" вже не заперечується, але у здійсненні вибуху тривають пошуки винних.

кладачем художнього інституту. По четвергах вечорами в міському "вільному університеті" читали лекції з історії мистецтв /з 8-ї до 11-ї години/[45]. Після екскурсії зайшли до ресторану готелю "Палас" на кухоль пива, але вона нічого не пила. Я дізнався від неї про своїх знайомих археологів.

Робітник за походженням Моргилевський[46] зараз мешкає тут, до останнього часу він викладав історію архітектури в художньому інституті. Нумізмат Шугаєвський[47] також зараз мешкає тут /охоронець зібрання нумізматики музею Лаври/. Сильвестр Сильвестрович Магура[48] засланий до Сибіру, де, кажуть, помер. Макаренко[49] висту-

---

[45] П.А.Кульженко у 1935-1941 рр. читала цикли лекцій з історії образотворчого мистецтва в Київському університеті культури - в Будинку вчених, що містився в колишньому особняку на розі Пушкінської та Прорізної. Будинок цей висадлжено в повітря 24 вересня 1941 р. - в ході тотального нищення Хрещатика.

[46] Моргилевський Іполит Владиславович (1889-1942), український історик архітектури. 1918 р. закінчив Київський політехнічний інститут. У 1926-1933 рр. завідував фондами архітектури Всеукраїнського музейного містечка. Вивчав пам'ятки давньоруської та античної (Ольвія) архітектури. Професор. Член-кореспондент Академії архітектури СРСР (1941).Помер в окупованому Києві 7 грудня 1942 р. На будинку по Вознесенському узвозі, 13, де він мешкав, встановлено меморіальну дошку.

[47] Шугаєвський Валентин Андрійович (1884-1966), український історик, нумізмат і археолог. Вищу освіту здобув у петербурзьких Політехнічному та Археологічному інститутах. У 1909-1917 рр. працював в Ермітажі, де класифікував нумізматичні колекії. Від 1917 р. - в Україні, де доклав чимало зусиль для збереження пам'яток мистецтва, археології. Працював у Чернігівському державному музеї, а від 1927 р. - в Києві - завідувачем нумізматичного фонду Всеукраїнського музейного містечка. У 1933-1939 рр. очолював відділ нумізматики Київського центрального історичного музею, що містився на терені Лаври. Вивчав знахідки римських монет у Східній Європі. У вересні 1941 р. призначений окупаційною владою директором Лаврського музею. У вересні 1943 р. виїздить на Захід, працює в музеях Самбора та Праги. Помер на еміграції у США [Курас Г., Яушева-Омелянчик Р. В.А.Шугаєвський - історик. Археолог, нумізмат // Київська старовина. - 1995. - Ч.5. - С.88-96: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.10. Перевидання в Україні. - Львів, 2000. - С.3900].

[48] Маґура Сильвестр Сильвестрович (1897-1937), український археолог, дослідник Трипільської культури. Репресований, посмертно реабілітований.

[49] Макаренко Микола Омелянович (1877-1938), український історик мистецтва, археолог. Закінчив Археологічний інститут у Петербурзі. У 1902-1919 рр. працював в Ермітажі. У 1920-1925 рр. - директор Київського музею західного та східного мистецтва (збірка Ханенків). Єдиний з фахівців активно протестував проти знищення Михайлівського Золотоверхого собору. Двічі заарештовувався, а 4 січня 1938 р. розстріляний в Томську. Посмертно реабілітований 1989 р. На цегляному мурі - огорожі відтвореного Михайлівського Золоверхого монастиря встановлено меморіальну дошку з портретом М.Макаренка [Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства, - К.: Український центр духовної культури, 1999. - С.279].

пив проти того, щоб розібрати Михайлівський собор, тому був як буржуазний націоналіст засланий до Казані; там він дуже бідував зі своєю дружиною, їхня дитина /син/ ще раніше втопилася[50], у крайньому відчаї, розпуці він помер у Казані. Його чудову приватну бібліотеку, якою завжди користувалися київські фахівці, потроху розпродував один безсовісний чоловік /довірена особа/. Професор Козубовський[51], якого я знав як відданого комуніста в 1935 році, за невідомих причин потрапив у немилість, його посадили в тюрму, там він збожеволів; він і тепер перебуває в божевільні. І досі перед моїми очима його постать, як він розповідає про революційні події, в який брав участь як керівник. В ньому буяв дивовижний темперамент та запал. Тому звістка про його божевілля неймовірна. Про професора Величка[52], який був головою київського ВОКС[53]/відділ культури ДПУ/[54], пані Кульженко розповідала надзвичайно схвильовано; так само, як і один старий, елегантний "молодший офіцер" антропологічного музею ленінградської академії наук, про якого він дізнався, що той був також українець. Цей Величко був дотепною, освіченою людиною, знав напам'ять твори грецьких та римських класиків. Справляв враження дуже цинічної людини. Його друзі хвалилися тим, що він був приятелем Леніна в Швейцарії, де вони разом готували комунізм. Кілька років тому він зник, невідомо куди. Пані Кульженко на мої настійливі питання відповіла лише: "Er war kein feiner Mensch"[55] .

А втім, ми розмовляли російською. У мене завжди було відчуття, що Величко грав не дуже гарну роль. Можливо, пізніше я довідаюся про нього ще шось від когось.

Пані Кульженко влаштує зустріч з Козловською , яка є ученицею Хвойки[57] і справжнім археологом.

---

[50] Трагедія сталася 1927 р. - під час археологічних досліджень, які провадив М.Макаренко у Густинському Троїцькому монастирі біля Прилук.

[51] Козубовський Федір Андрійович (1895-1942), український археолог.

[52] Величко (Гольберштат) Лев Ісайович (1879-1937), науковець, журналіст. Репресований.

[53] ВОКС - Всесоюзное общество культурных связей с заграницей.

[54] Натяк на неодмінний зв'язок таких установ з спецслужбами (ДПУ - Державне політичне управління).

[55] "Він був недоброю людиною" (нім.).

[56] Козловська Валерія Євгенівна (1889-1956), український археолог. Завідувач археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею, дослідниця трипільської культури та княжої доби. Померла на еміграції в США.

[57] Хвойка Вікентій (1850-1914) - український археолог, чех. Відкрив та дослідив Кирилівську стоянку в Києві (1893-1903), пам'ятки трипільської культури в Середньому Придніпров'ї, пам'ятки слов'яно-руської доби тощо. Був одним з засновників (1899) Київського міського музею старовини та мистецтв.

Увечері, в половині першої ми провели її до квартири у будинку, який стояв у провулку[58], там вона мешкала зі своєю 79-річною нянею. Темна вулиця, як і скрізь по місту, на ній немає ліхтарів. Кожний будинок має свого сторожа[59] . Зсередини браму закрито на ланцюги. В даному випадку цим сторожем була стара тітка. Вона довго шукала ключ десь на вищих поверхах будинку, і нарешті відкрила тим ключем величезний металевий замок.

Пані Кульженко вдягнута була досить пристойно: брунатна хутряний кожушок, капелюшок також з хутра, в ресторані відмовилася скинути верхній одяг, бо не хотіла з такими "вельмишановними гостями" з'являтися в службовому одязі[60]. Але коли вона вже вдома розстібнула свою шубу, ми побачили, що вона була одягнена досить пристойно.

Ще в Бердичеві, в місті, де люди жили в крайніх злиднях, ми звернули увагу, що і дорослі, і діти одягнені гарно або хоча б тепло. У зруйнованому містечку ми бачили багато здорових людей. У Києві життя здавалося ще кращим, хоча б зовні. При совєтах усі прагнули виглядати "пролетарями", зараз і чоловіки, і жінки намагалися виглядати по-цивільному, по-буржуазному. При совєтах одяг порваний і зношений носили як "празникове вбрання", зараз усе змінилося: кожен хотів бачити себе пристойно[61]. Місто було переповнено німецькими солдатами, залізничниками, чиновниками. Євреїв повбивали українські поліцаї[62], які ходять з пов'язкою на рукаві[63]. Вони знищили

---

[58] П.А.Кульженко мешкала на Михайлівському провулку, 28, пом. 16. Будинок не зберігся.

[59] Такими сторожами були двірники.

[60] За поняттями тодішньої інтелігенції, в ресторані, як і в театрі, слід бути вдягненим гідно, не буденно.

[61] Автор щоденника не міг взяти до уваги, що від 1935 р., коли він побував у Києві, до початку війни 1941 р. добробут міського населення помітно поліпшився. "При німцях" люди вдягали те, що було, а все "зайве" міняли на харчі.

[62] Під час масових розстрілів євреїв у Києві 29-30 вересня 1941 р., що здійснювалися в урочищі Бабин Яр, німецька влада доручила українській поліції виконувати лише нагляд за зовнішнім порядком. Безпосередньо розстріли здійснювали підрозділи німецького поліційного полку "Південь" у складі 45-го резервного поліційного батальйону та 303-го поліційного батальйону. У повідомлені до Берліну оперативна група "Ц" 2 жовтня 1941 р. повідомляла з Києва про те, що "Зондеркоманда 4а спільно зі штабом групи та двома командами поліційного полку "Південь" 29 та 30.9.41 стратила в Києві 33 771 єврея" [Див.: Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1955 годах. Составитель А.Круглов. - К.: Институт иудаики. 2002. - С.77]. Ця ж кількість (до речі, там були не тільки євреї, але й члени їхніх родин та діти від змішаних шлюбів) підтверджена в

також комуністів. Численне населення, що залишилося, тепер намагається пристосуватися до нових умов. Навіть діти носять чудові хутряні шуби. Ми бачили на виставах в оперному театрі багато маленьких дітей, що прийшли разом з батьками.

З нетерпінням чекаю на зустріч з професором Моргилевським. У 1935 році, коли я з ним познайомився, він також виглядав як "пролетар": носив кашкета, а його пальто було таким зношеним, що в ньому не можна було побачити представника високоінтелектуальної професії. Так само "пролетарськими" були його манери та розмови! Він і справді пишався тим, що він комуніст і пролетар за походженням. І досі лунає у вухах його переконливе: "Я є дитя народу, я пролетар". Яким він став зараз? Можливо, через кілька днів я його побачу.

Квартали навколо Софійського собору майже збереглися цілком. Ані руйнувань, ані слідів пожеж. З майданчика біля Андріївської церкви було добре видно північні райони міста, Дніпро, східні степи. Приємно було дивитися на будинки на Подолі, війна їх майже не зачепила. Київ, за винятком хіба що Хрещатика та навколишніх вулиць, де усе знищено, був врятований від остаточної руйнації. Мешканці зруйнованої частини міста втікали від тих жахів на околиці. Пані Кульженко влаштувалася на квартирі свого учня; її квартира знаходилася на межі тієї частини міста, яка постраждала від пожежі[64].

повідомленні від 7 жовтня 1941 р. [Там само. - С.80]. У повідомленні від 12 жовтня 1941 р. зазначалося, що "загальна чисельність страчених зондеркомандою 4а тепер перевищила 51 000. Крім зондеракції в Києві 28 та 29. 9, для якої було виділено 2 команди поліційного полку "Південь", всі до цього часу проведені страти здійснювались Зондеркомандо 4а без будь-якої стороньої допомоги. Страчені особи в своїй більшості були євреями, невелику частину складають політичні функціонери, а також саботажники і грабіжники" [Там само. - С.86. А також:: Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - С.158]. Отже, 51 000 жертв - це ті, хто загинув від Зондеркомандо 4а до 12 жовтня 1941 р., включно з жертвами Бабиного яру та страт до і після подій 29-30 вересня. У довідці Особливого архіву Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР від 20 травня 1980 р. зазначено трофейний документ "Звіт № 6 про обставини та діяльність айнзацгруп поліції безпеки та СД на терені СРСР" за період від 1 по 30 жовтня 1941 р., де повідомлялося про арешт всіх євреїв у м.Києві та про знищення впродовж 29-30 вересня 1941 р. 33 771 єврея цього міста" [Ф.500, оп.1, спр.25. - Арк.94 та 94 звор.].

[63] Восени 1941 р. українська поліція ще не мала одностроїв, а її основний контингент складали вчорашні червоноармійці та міліціонери, котрі в такий роб звільнялися з полону.

[64] Під час пожежі Хрещатика вогонь, що посунув вгору обабіч вулиці Прорізної, вище Михайлівського провулку не пішов.

15 грудня. Перед обідом ми усі були вільні. Тому пішли на ринок біля Бесарабки, а точніше на базар. Там на продовольчому базарі ми побачили жахливу злиденність киян. Скрізь продавали картопляне лушпиння. Багато продавців нічого й не мали, окрім маленького кошика з картопляним лушпинням. Крім того, продавали цибулю, моркву, соняшникове насіння, висівки, ще якісь невідомі "наїдки". Розмаїто, багатобарвно, але усього дуже мало. Що їдять ці нещасні?! На тиждень людині перепадає лише 150 грамів хліба! Перед крамницями, а також перед установами, що розподіляють продукти, протягом цілого дня стоять довжелезні черги.

Ми пообідали раніше і поїхали машиною до Лаврського музею[65] .

Німецька військова охорона перевірила наші документи і через браму Лаври[66] /іл.. VII-VIII/ ми пройшли в святі місця, до центру церковного життя Росії. Яку жахливу картину ми там побачили! Величезний Успенський собор, побудований в XI столітті на кшталт візантійського, перетворився на руїни висотою в поверх /іл.IX/ Лише в південно-східній частині стоїть залишок під маленьким куполом з розписними стінами[67] /малоцінні малюнки зроблено пізніше/, ці стіни голі, зруйновані - так і стирчать просто неба. В середині руїн стримить цинковане покриття грушоподібної бані з подвійним хрестом на ній. Довкола тисячі і тисячі уламків цегли. Подекуди величезні уламки стін, вони попадали із значної висоти і відкотилися далеко. Вибух страшної сили відкинув величезний шмат стіни до фасаду сусіднього будинку митрополита[68] /будова в стилі бароко/, який пробив, вигнув товсті ґрати, збив фронтонні карнизи та тинькування /іл. X/. Скрізь валяються, навіть далеко від купи руїн, шматки цинкованого покриття, позолочені дерев'яні та металеві деталі. Дюсі Ласло підняв із землі один позолочений уламок, спитав, чи не бажаю взяти собі на пам'ять. За собором розриті дві воронки, в одній з них стоїть вода, в другій лежить чистий пісок. Через арочний вхід до митрополитового будинку[69] можна пройти на простору терасу, огороджену не-

---

[65] До 19 вересня 1941 р. колишня Києво-Печерська Успенська лавра називалася Всеукраїнським музейним містечком. В його корпусах містилися Центральний антирелігійний музей, Центральний історичний музей, Український театральний музей. В колишніх монастирських будівлях містилися державні і громадські установи (народний суд, пошта, архіви, Капела бандуристів, хлібозавод тощо), мешкали робітники, інваліди, музейники та ін.

[66] Троїцька надбрамна церква XII ст.

[67] Івано-Богословський бічний вівтар XVIII ст.

[68] Будинок митрополита (корпус № 2) споруджено 1727 р., пізніше добудовано

[69] Ймовірно, йдеться про вхід до митрополичої церкви.

високою стіною, звідти відкривається чудовий краєвид: на південь від Лаври - маленькі церкви, одна краща від другої, будови монастиря, Дніпро і безмежні степи, що пролягли далеко на Схід. На південному боці, якщо пройти через невеличкий перехід, арку, стоїть невисокий будиночок, зовні схожий на майстерню[70] , по лівий бік від нього - красива церква з півсферичною банею - трапезна[71] ./іл. XI/. Вибух собору не зашкодив цій типово російській споруді. Ми могли пересуватися обережно, ні на крок не відступаючи від витоптаної посеред кам'яних уламків стежки, бо скрізь могли бути закладені міни. За два дні перед цим одна така міна вибухнула обабіч паркової дороги, неподалек від Лаври, в двох метрах від неї. Біля вже згаданої церкви лежать трупи трьох застрелених комуністів-партизанів[72] , сяк-так накритих шматками цинкового покриття. Далі північно-східна частина тераси цілковито зруйнована[73].

Якийсь час насолоджуємося чудовим краєвидом перед нами, але значні руїни в цьому історичному місці ввели нас у смуток. Під нами

---

[70] Колишня "ключня" та іконописна майстерня, споруджена 1880 р. Перед війною тут містився Музей революції - філія Центрального історичного музею

[71] Трапезна палата з церквою Антонія і Феодосія споруджена у 1893-1895 рр. за проектом арх. В.Ніколаєва в офіціозному російсько-візантійському стилі.

[72] Український архітектор та історик архітектури Тит Геврик (нар. 1936 р.), з посиланням на "German Intelligence reports". Translated by Keith Armes, in Religion in Communist Landes. Kent, England, том 5, №2, літо 1977, стор. 102, подає: "Президент [Словакії] Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почотом до монастиря коло 11:40 і відбув з монастирської площі коло 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 всередині собору стався невеликий вибух. Один із поліційних вартових помітив три постаті, що втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, ймовірно, мусіла бути закладена на місце заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидячки, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів". [Див.: Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. - Нью-Йорк, Український музей, 1987. - С.53]. За свідченням директора управління Києво-Печерської Успенської лаври В.М.Тверського, ці три трупи пролежали під трапезною палатою до березня 1942 р. і були поховані біля південної стіни цього корпуса [ЦДАГОУ. Ф.166, оп.3, спр.248. - Арк.8].

[73] Йдеться про підпірну стіну оглядового майданчика за колишньою "ключною" та іконописною майстернею (корпус №30) лаври. Цю стіну підірвано 20 вересня 1941 р. - на другий день окупації Києва - заздалегідь закладеними радянськими фугасами. Під час цієї диверсії загинули німецький командувач артилерією полковник барон Ганс-Генріх фон Зейдліц унд Голау та його штаб [Див.: Гологост і сучасність. №2. - 2002. - Травень. - С.7]. Про це пише також О.Немчинський - ibidem.

на південь розмаїття барв зелених маківок[74] великих та маленьких церков зливалося у своєрідну гармонію, в якій переважав один пануючий колір, таке саме розмаїття червоно-коричневого кольору, у який пофарбовано карниз будинків, а подекуди і маківки церков. Вишукані обриси будинків на височині, довгі стіни цитаделі вдалині, широкий Дніпро внизу, далі - зруйновані ланцюговий та залізничний мости[75] , уламки кораблів[76] , що стирчать з води, вмерзлі у кригу, - усе це поєднувалося в одну жахливу картину. З боку Дніпра було чутно, як гримлять крижані гори-перепони. Уявив на мить митрополита, його почет, тих численних священиків, які мешкали в цих святих місцях. Замислився над страшними злочинами царської імперії в останні сто п'ятдесят років. Подумки повернувся до жахів тих часів, свідками яких є тюрми Лаврських катакомб[77] . Згадав величезні нехудожні, позбавлені будь-якого смаку фрески на стінах собору, які я бачив у 1935 році, ними останнє покоління людей вкрило безцінні оригінальні фрески. Цей злочинний виклик проти мистецтва засвідчив цілковиту духовну спустошеність, розбещеність, яка врешті-решт не могла не привести до руйнації. В мені перемогло почуття тієї щемливої пригніченості, як і тоді, шість років перед цим, в грудні 1935 року, коли я розглядав багатошаровий несмак. Мимохідь подумав про подібність наших церков. Духовенство так низько впало в оцінці мистецтва, найвизначнішого прояву духовного життя, воно давно уже втратило керівну роль в духовному житті, і що протиприродніше тримає владу в своїх руках, то більша викликана ним катастрофа.

На північній та східній частині площі просто перед собором височать палаци, в них мешкали високоповажні священники; будинки ці нарозтіж відкриті, пограбовані, усі шибки вибито, у передпокої по правий бік від входу між розкиданим шматтям лежить труп кішки. Ми оглянули приміщення на усіх поверхах в одному з будинків. У кількох кімнатах тисячі об'єктів з кам'яної давнини відносно не пошкоджені, але усе з розчиненими дверима, заходь - бери... Мабуть, ні комуністи,

---

[74]Під час оборони Києва влітку 1941 р. всі позолочені верхи церков були зафарбовані задля маскування і ускладнення орієнтації льотчиків противника.

[75]Мости через Дніпро підірвано саперами Червоної армії та підрозділами НКВД при відступі з Києва.

[76]Тоді ж підірвано, потоплено або викинуто на лівий берег Дніпра біля Києва бойові кораблі Дніпровського загону Пінської військової флотилії та цивільні річкові судна.

[77]1934 року Інститутом історії матеріальної культури проведено археологічні розкопки в Ближніх печерах лаври. Виявлені чотири підземні тюрми для політичних в'язнів міг бачити автор щоденника [Безвірник. - 1934. - №10. - С.38].

що втікали, ані народ не цікавилися цими старожитностями, які не мали відповідної ціни в металі, - речі з каменю, глиняний посуд ... В обладнаних під канцелярію кімнатах стоять письмові столи, зламані шафи геть потрощені; в одній кімнаті вони догори закидані розмаїтим мотлохом, паперами, книгами; тут лежить календар, там аркуш з розкладом руху поїздів, каструля з фарбою, банка з-під варення.

Усі двері порозчинювані, на жодній немає ручки. Чи думали-гадали про таке високі духовні чини, які за кілька десятиріч до цього співали тут псалми? У нас уже не було настрою зайти в кімнати на першому поверсі, хоча там двері були також відчинені навстіж. Навіть на перший погляд було видно - такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла.

Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку[78] /іл. Х/. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло[79] . У тому, що залишилося, хазяйнували різні людці, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламаних шаф кілька "сувенірів"[80] . А втім, достатня кількість красивих виробів з бронзи лишалося на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована. Ми дуже зраділи такому великому числу старожитностей. Ми планували нашу робочу програму.

Лавру полишали з різними почуттями. В історії цього центру російської духовної культури, духовного життя із знищенням собору закінчувалася ганебна історична доба. Уже немає жодної можливості

---

[78]Точніше - на першому поверсі колишньої митрополичої Благовіщенської церкви, що була поруджена у 1904-1905 рр. за проектом арх. Є.Єрмакова.

[79] Коштовності з дорогоцінних металів вивіз з лаври на Схід український археолог, тодішній директор музею Іван Васильович Бондар (1901-1984). Він же повернув усе це врятоване назад по війні. [Див.: Цикора С. Золотая Одиссея // Известия. - 1970. - 22,23 жовтня. - С.4].

[80]Саме цього дня д-р О.Кляйн повідомляв своєму керівництву, що роботи по розбиранню складу картин у трапезній тривають, однак щодня частина картин зникає. За його словами, це відбувалося тому, що двері Трапезної не зачинялися [Картотека "Z" оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг". Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941-1942. - М., 1998. - С.298].

повернути минувшину. Німецька офіційна влада, як я чув, хотіла відновити як тільки можливо колишній вигляд Лаври. Кілька відносно нових, споруджених без смаку будівель планується розібрати, позбавлені смаку розписи порталів в стилі рококо знищити і створити сучасні заклади, які зберігатимуть пам'ять про минуле в будинках, що мають вартість і повинні залишитися.

Про долю Лаври у мене була різноманітна, сповнена протиріч інформація. Найвірогіднішим здавалося повідомлення історика російського мистецтва, росіянина за походженням, д-ра Кляйна. Воно полягає в тому, що через тиждень після вступу німців /перші дні жовтня 1941 року/ в кутку згадуваної тераси вибухнула міна, то була її реакція на велику кількість людей[81] . Комуністи розраховували, що знаменитий оглядовий /майданчик/ масово відвідуватимуть німецькі солдати, так насправді і сталося. Треба зауважити, що протягом багатьох днів один за одним злітали в повітря величезні будинки на Хрещатику та навколишніх вулицях, - то вибухали годинникові бомби. У відповідь на це німці вжили надзвичайні заходи[82]. Вони вирішили відправити 2 листопада до другої години по обіді комісію для того, щоб зняти і перевезти одну найдавнішу ікону[83]. Але напередодні в соборі досить виразно чулося, як працює вибуховий пристрій. Вочевидь, в соборі було закладено вибухівку, керовану радіохвилями, період дії якої був максимум 50-70 годин. У відповідь на це німці терміново замінували собор і о половині першої години 3-го числа собор злетів у повітря. Хотіли знешкодити механізм вибухівки і тим упередити масштабніші руйнації. Цілком ймовірно, що в Лаврі можуть залишитися закладені міни, і можливі нові вибухи. Дзвіниця собору, що стояла окремо, не була замінована: комуністи її підпалили, але вона не вибухнула[84]. Вона серйозно не постраждала. Комуністи, чиї трупи ле-

---

[81]Оглядовий майданчик підірвано 20 вересня 1941 р. (див. прим. 66).

[82]Через місяць після трагедії Бабиного яру, 1 листопада 1941 р. більшовицькі підпільники спалили будинок колишньої міської думи (перед війною - обком та міськком КП/б/У), що стояв на сучасному майдані Незалежності. Наступного дня, 2 листопада, окупанти розстріляли за цю акцію 300 заручників - випадкових людей, схоплених на вулицях міста. З листопада вибухнув Успенський собор.

[83]Найцінніші ікони Центрального антирелігійного музею "Успіння" і "Богоматір Ігорівську" вивіз з території музейного містечка ще 25 вересня 1941 р. М.М.Чорногубов. Спочатку вони перебували в Музеї західного мистецтва, а згодом у Музеї російського мистецтва. 1943 року вивезені німцями з Києва. У 1945 р., за спогадами П.А.Кульженко, вони загинули в одному з маєтків у Прусії під час наступу радянських військ.

жать неподалік від трапезної, після вибуху собору займалися підпалом усіх споруд на території Лаври. Німці їх розстріляли, трупи лежать там вже кілька тижнів /іл. XII/.

О четвертій годині по обіді брали перший урок російської мови у пані Кульженко. Багато навчилися у неї. Домовилися, що платитимемо їй 2,50 RM[85]. Вона просила значно менше. Ми дали їй добрячу солдатську хлібину, яку вона не хотіла брати від нас, твердячи, що вона нам самим потрібна. Однак, я наполягав і вона сором'язливо взяла хліб. Було видно, що вона вважала хліб великою цінністю. Ми чули, що на чорному ринку такий шматок хліба продавали за 30 RM. Були сутінки, вже стемніло, тому ми провели пані Кульженко до її будинку в одному з провулків /була шоста по обіді/. Через холодний дощ шлях вулицями, котрі то здіймалися, то спускалися, став непрохідним. Ми пересувалися в цілковитій темряві, тримаючись один за одного. Коли поверталися, я двічі падав. Треба зауважити, що ця "нічна екскурсія" була наче продовженням усіх жахів минулого дня. Здалеку чулися постріли з гвинтівки. Я не міг відійти від вражень побаченого. Що мене чекає завтра, в подальші дні?

16 грудня. День був далеко неспокійний. Вранці вчотирьох подалися до Лаври, щоб розвантажити розчахнуті шафи археологічної колекції і забрати її в безпечніше місце. Мова йде про два будинки, які стоять один навпроти одного. Один з них - палац митрополита, на першому поверсі там розміщено археологічну виставку. Інший одноповерховий будинок, розташований за собором - монастир[86]; усі двері та вікна були повибивані, розкриті навстіж. Там містилися склади з посудом, зброєю кам'яної доби, робоче приміщення з невеличкою бібліотекою та столом реставратора. Суцільний безлад. День був сонячний, замерзлі, вкриті льодом дороги сьогодні розбухли від води. Повітря було весняне.

Дюсі Ласло почав фотографувати експонати виставки, які не були зачинені. Встановив штатив. Втрьох ми пішли до монастиря, щоб вибрати книги, що їх можна використати, фотоплівки, книги обліку, ак-

---

[84] Вступивши 19 вересня 1941 р. в покинутий Червоною армією Київ, німці на знак своєї перемоги підняли прапор Вермахта на Великій дзвіниці лаври як на найвищій споруді Київської цитаделі. Невдовзі радянські підпільники підпалили дзвіницю. Постраждав третій ярус: згоріли перекриття, балки, впали дзвони та годинник. По війні дзвони й годинник повернуто на місце.

[85] Рейхсмарка, німецька грошова одиниця, що діяла до 1948 р.

[86] Певно, йдеться про один з будинків колишніх келій (корпуси №3 та №4).

ти, усе це в безладді лежало на столах, купами мотлоху у зламаних шафах.

Ми працювали і чули серед цілковитої тиші, як падають краплі води. Дюсі пішов на звук. То справді була вода. На стелі розтанув лід, краплі падали просто на підлогу.

Але окрім звуків крапель, чутно було якийсь незвичний, дивний, приглушений звук, подібний до цокання годинника. Дьюсі прислухався з того боку, звідки йшов звук, - пробував підійти ближче, - чулося ритмічне: тік-так, тік-так. Дюсі не міг повірити собі, тому запросив німецького солдата вартового, той чув те саме. Потім покликали Хюлле, той також чув дивний звук. Хюлле пішов і привів ще "сміливця Штампфусса", нічого не сказавши йому перед цим про дивний звук. Він також почув: тік-так, тік-так. Ми згадали про такий самий звук у соборі. Настрій було зіпсовано і ми припинили транспортування речей, пригнічено обговорюючи подальші плани. Треба заявити про це військовій владі, викликати фахівців з вибухових пристроїв, винести шафи з виставкової зали в інший, дальній куток лаврського подвір'я і через бічний вхід вивезти їх. Дзвіниця, що стояла неподалік, також викликала підозру. Ми ходили доокруг неї з острахом. Ця "безбожна виставка"[87] знаходиться у приміщеннях над археологічною експозицією. Безперечно, червоні розраховували на зацікавлення численної публіки, тому розмістили на терасі та в соборі міни з годинниковим пристроєм. Можливо, наше пересування шаф порушило щось у пристрої, бо наступного дня "тікання" припинилося. Але не виключено й таке, що хтось з музейних працівників, який відповідав за перепустки, прибрав пристрій, дізнавшись, що ми там маємо намір регулярно працювати. Зауважу, що під будинок музею Леніна /вул. Короленка/ також було закладено міну, але той будинок значився в числі тих споруд, розміновувати які зголосився добровільно офіцер, що керував встановленням вибухових пристроїв[88] .

Зрозуміло, ми не могли залишатися байдужими до нашого відкриття та його можливих наслідків. Під час вечері люди Айнзацштабу також обговорювали питання про міни, знову і знову повертаючись до нього по дорозі. На думку сапера на ім'я Кох[89] термін дії годинніко-

---

[87] Виставка Центрального антирелігійного музею діяла на другому поверсі митрополичої церкви.

[88] Будинок колишнього музею Леніна по вулиці Володимирській, 57, замінований радянськими саперами, розмінували німці, відзнявши цей процес на кіноплівку. Нині міський Будинок учителя.

[89] Герберт Кох, німець, водій легковика.

вого механізму найсучасніших мін може бути і понад двісті днів. Хтось висловився, що у годинникового пристрою в соборі Лаври, звук якого ми чули, вже минув термін дії, він прострочений був навіть тоді, коли німці пустили в повітря усі будинки, щоб таким чином знешкодити міни, що їх там було встановлено. Один з наших колег розповідав, що неподалік від нашого ресторану знайшли замуровану в стіну міну і вивезли її.

Я запитав нашого колегу, чи правда, що в Києві зібрали разом і розстріляли 40 тисяч євреїв. Я чув про ці масові вбивства ще в Будапешті від солдатів, які повернулися додому. Він сказав, що на це є дві версії. За однією, за участю українських націоналістів було зібрано всіх євреїв, які залишилися у місті, і ними ж їх вбито. За іншою версію, їх розстріляли німецькі військові[90] . Але як би там не було, в одному інформація відповідала реальності: число розстріляних становило близько 45 тисяч[91] . Наш колега чув про це число від свого німецького колеги, який мав зв'язки з німецькою поліцією. Але усі знають про це. Найвірогідніше,що німецька військова влада спільно з українськими поліцаями відшукували євреїв, вивозили їх за місто і там їх розстрілювали. Такі криваві репресії були наслідком частих, регулярних диверсій: будинки на Хрещатику вибухали один за одним, один за одним на вулицях чинилися напади. Далі були тераса, лавра. У відповідь на усе це для залякування розстріляли 45 тисяч євреїв.

Мій колега, професійний художник-реставратор та експерт з образотворчого мистецтва, Кляйн розповів мені одну дуже цікаву подробицю. Він особисто був знайомий з молодим істориком мистецтва Яшковим[92] , який мешкав у Лаврі і через якого були спіймані три партизанипалії. За якийсь тиждень Яшков зник з Лаври і більш ніхто його не бачив, незважаючи на пошуки.

Завжди пихатий Штампфусс перебував у роздумах від побаченого та почутого. По обіді був надто мовчазним. Але після вечері вже насміхався над Дьюсі Ласло, що той невідомо чого боїться. На це Дьюсі дотепно відповів: "Herr Stampfuss, ich war dreimal dort, Sie aber einmal!"[93]

Вже пізно ввечері Штампфусс хвальковито запевняв усіх, що йому

---

[90] Див. прим. 55.

[91] За останніми оцінками, чисельність євреїв, що загинули в Києві від рук нацистів у 1941-1943 рр., становить близько 40 тис. осіб [Круглов А.И.Энциклопедия Холокоста / Еврейская энциклопедия Украины. Под ред.И.М.Левитаса. - К., 2000. - С.82-85; Малаґов Д. Молитви і міфи. У Бабиному яру лежать не тільки євреї.// Дзеркало тижня. - 2003. - 20 верес. = С.20].

[92] Яшков -?

[93] "Пане Штампфусс, я був там тричі, ви ж тільки один раз!" (нім.).

все до одного місця, він піде на виставку, бо то його обов'язок - забезпечити недоторканість зібрання. Я йому пояснив, що ми, по-перше, не є євреями /ідея Ласло/, а по-друге, не є фахівцями зі знешкодження мін /моя ідея/. Я поговорив віч-на-віч з Хюлле, щоб він заспокоїв нашого молодцюватого колегу, який всупереч своїй пихатості, не повинен вскочити в халепу.

Між іншим, враження від сьогоднішнього дня вплинули на нього так, що він відмовився від своїх намірів створити в лаврі музей, який мав складатися з однієї доісторичної установи та готелю для вчених[94]. За його останнім задумом таким новітнім музеєм може стати музей Леніна, адже там немає загрози від мін.

16 грудня. До вечора переселилися до готелю нашого "штабу" на бульварі Шевченка 8. Номер - невеличкий апартамент, з великим передпокоєм, центральним опаленням та господарськими приміщеннями. Скрізь чисто. Просто. Білі металеві ліжка. Чисте простирадло та чиста білизна. Однак подушки нема. У кімнаті кран з холодною водою. Ми дуже зраділи такому несподіваному затишному житлу, сказавши один одному, що маємо надію не злетіти тут в повітря.

17 грудня. Поснідавши, ми пішли до угорської військової комендатури, щоб вирішити наші питання з польовою поштою. Нас прийняв лейтенант д-р Тібор Шебештьян, який вже був у літах. Був ввічливий і, можна сказати, навіть дуже привітний, люб'язний. Він повів нас на "єврейський базар"[95] , куди ми хотіли піти самі, коли трапиться нагода.

Далі подалися до коменданта угорського військового шпиталю, - то був лікар-капітан /сотник/, - для того, щоб поїхати на машині шпиталю в Дарницю, в комендатуру 18-ї угорської польової пошти. Через якийсь час ми вже сиділи в цивільному автомобілі на чотири місця, їхали вниз по звивистій дорозі[96], дерев'яним мостом[97] через Дніпро в Дарницю, що знаходилася на тому боці ріки.

Широкий військовий міст на понтонах має довжину понад 700 метрів. Сьогодні - то є єдине місце переходу на другий берег Дніпра. Він має величезне значення у нинішній війні. Такий міст живе са-

---

[94] Музеї на терені Лаври під час окупації так і не відновили своєї діяльності.

[95] Таку неофіційну назву (скорочено - Євбаз) мав Галицький ринок, що діяв до 1946 р. на сучасному майдані Перемоги.

[96] Це - Дніпровський узвіз.

[97] Окупувавши Київ, німці побудували тимчасовий міст на понтонах з дерев'яним покриттям через Дніпро замість зруйнованих при відступі Червоної армії. 15 листопада 1941 р. міст пошкодив льодохід, але вже 17 листопада міст був відремонтований [ЦДАВОВУ України. КМФ-8. Оп.2, спр.162. - Арк.3-4].

мостійним життям, якому органічно підпорядковане усе навкруг. Серпантин дороги ще не закінчився, а різноманітний транспорт, головний чином, військові машини стоять одна за одною в черзі, очікуючи, доки транспорт протилежного напряму руху переїде через міст. Це не тому, що машини не можуть роз'їхатись, а через потужний рух та вагу величезних автовелетів, що перевозять міни. Крім того, північну частину мосту ремонтують німецькі солдати мостобудівники та російські військовополонені. Біля мосту побудовані численні бараки. Перед ними лежать величезні сосни з гладко зачищеними стовбурами, більшість з них розпиляно. Скрізь - німецькі мостобудівники. На південній частині мосту хідник для пішоходів: по ньому пересувається нещасне населення протилежної "частини міста". На обох кінцях мосту, де звичайно цілі потоки машин чекають своєї черги, аби переправитися через міст, армія метких дітлахів бере штурмом машини: просять милостиню, просять хліба, пропонуючи на обмін, як правило, більшовицькі значки Червоного хреста пасажирам автомобілів, щоправда, завжди безрезультатно[98] . На мосту велике пожвавлення: тисячі рук працюють, ремонтуючи міст. Вочевидь, протягом останніх днів крига на ріці почала танути, внаслідок цього зруйновано північний бік мосту.

Поруч величезний міст у поганому стані. Значну його частину зруйновано. У воді стирчать чотири опори. Лише протилежний край мосту цілий, все інше потонуло у воді, звідти бовваніють верхівки окремих деталей. На середній опорі стоїть металева конструкція з величезною дугою, з моста зірвано обидва прольоти: видовище небуденне![99] Між цим важливим, цінним мостом та меншим, дерев'яним пролягла велика рівнина криги. На ній працюють німецькі сапери; закладають у лід міни, щоб знищити льодові затори. Південна частина залізничного мосту також зруйнована. Значна його частина у воді, східна, проте, стоїть[100]. Німецькі фахівці напружено працюють над відновленням

---

[98] Перед війною та після неї до лав членів Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця залучали дітей з першого класу, видавали посвідчення та значок. Це був єдиний значок, який не мав радянської символіки (червона зірка, серп і молот).

[99] Ланцюговий Миколаївський міст - перший капітальний міст через Дніпро - споруджено у 1848-1853 рр. У червні 1920 р. польські війська, відступаючи з Києва, висадили в повітря Ланцюговий міст. 1925 року на п'яти тих самих биках, що залишилися, зведенго новий міст, названий ім'ям революціонерки Євгенії Бош. Залишаючи Київ 19 вересня 1941 р., інженерні частини 37-ї армії висадили в повітря цей міст. 1965 року дещо нижче за течією споруджено міст Метро.

[100] Дарницький залізничний міст, споруджений 1870 р., так само підірвано при відступі Червоної армії. По війні відбудовано - іншої конструкції.

мосту. Ремонтні роботи, напевне, триватимуть ще довго. Біля східної частини мосту невеличкі тимчасові будиночки більші, менші... над ними піднімається димок, що показує: роботи тривають.

Дарниця - селище, яке прилягає до Києва, в ньому то тут, то там розкидані будинки. Селище з'єднує з Києвом трамвайна лінія. Через Дарницю проходить велика бетонна дорога, яка веде з Києва на Десну-Донець-Дон. За Дніпром розкинувся лісостеп. Поодинокі чагарники. Далі - сосни, невеличкими групками та... безмежне море піску. Низина, в якій подекуди видніють пагорбки з піску.

Їдемо через поселення Дарницю. Багатолюддя. Скрізь брудні, розвалені дерев'яні будинки. На вулицях бачимо обірваний, нещасний пролетарський люд околиці. З мішками за спиною. Вони тягнуть харчі /головним чином картоплю з сусідніх сіл до міста/. "Повернення біженців". Війна минула - і вони везуть назад своє злиденне майно на старих возиках з двома колесами. Повертаються до рідного Києва. В одному такому навантаженому возику колесо злетіло з осі, замість нього підв'язали іржаве цеберко. Біля возика стоїть, охороняє, тепло вдягнена молодиця, вона обперлася об дерево при дорозі.

Приїхали до військового містечка. Повернули на південь. На тому місці, де був гайок, серед поодиноких уцілілих дерев побудовано укриття, де зберігається зброя... Зброя різних калібрів ретельно спакована та розподілена за типами. Скрізь військові бараки. Далі - великий будинок - корпус заводу, непошкоджений.

18-я польова пошта розмістилася в одному із звичайних бараків. Начальник пошти, капітан, люб'язно вписав наші прізвища до списку, ми відразу кинули додому по одній польовій картці і купили цілу купу на майбутнє.

Встигли на обід, пообідали, на третю годину до нашої нової квартири прийшла пані Кульженко. За час відсутності наші німецькі колеги побували у лаврському музеї і принесли велику кількість старовинних предметів, хоча ми їх про це не просили. Увійшовши до нашої кімнати, ми побачили цілу купу найгарніших фібул, застібок та інших старожитностей доби переселення народів. Дуже від цього зраділи. Через зливу ми вирішили не йти вечеряти, а поїсти вдома і взятися за опис старожитностей. Один наш німецький колега, який сьогодні перед обідом ходив до лаврського музею з моїм посвідченням, заявив, що звук, який ми чули, не стосується годинникового механізму, що нам, вочевидь, причулось, як рівномірно падають на цинковий дах краплі з тануючої бурульки. Я теж так думав спочатку, але ні, усі дружно заперечували. У такому разі завтра військові підрозділи перевірять

весь будинок. Отже, сьогодні вечеряти не пішли, вирішили, що працюватимемо далі поспіль, коли треба, то навіть вночі, щоб якнайшвидше закінчити працю, бо коли ці вироби опиняться в скрині, невідомо, коли ми їх знову побачимо.

Ми провели пані Кульженко додому, щоб позичити в неї статті про фібули; ми в її помешканні були близько п'ятої години. Щоб не переривати описів, ми повечеряли черствим хлібом, сиром, інжиром. Я дістав півтора лимона з цукром. Випив дуже багато води. До нас завітали наші німецькі друзі. Після "вечері" Штампфусс розлігся біля фібул, половину з яких ми вже встигли запакувати. Він смоктав свою люльку з надто смердючим тютюном. Він розкладав фібули за типами. А потім заявив, що післязавтра повезе їх до Берліну, щоб показати міністру Розенбергу. Він почав пакувати застібки у маленьку дерев'яну скриньку. Я марно просив його залишити ці фібули хоча б на ніч, та він припинив розмову. Ми нічого не могли вдіяти! Я наполягав. Дьюсі вдавав, що він у гарному настрої. Хюлле - з тонким почуттям гумору. Присутність стала для наших німців (не для нас) нестерпною і під зливою вони пішли вечеряти до їдальні. Я почав робити замальовки з найважливіших об'єктів, а Дюсі - їх фотографувати.

Ми марно сподівалися, що наші німці, оскільки їдальня знаходиться дуже далеко, повернуться не раніше, ніж через години півтори, дві. Отже, ми спокійно можемо працювати. Раптом чуємо знайомі кроки на сходах. Нам не хотілося вірити: наші німці повернулися. Було фантастично, наші друзі - як правило не такі вже спритні, надто уважні до свого шлунку, ось так швидко після вечері і повернулися. Я навіть запитав, чи не машиною вони їхали? Але їх змоклий до нитки одяг свідчив, що вони не їхали машиною. Вони відповіли, що просто бігли туди і назад.

Але тепер я вже сидів біля столу і робив замальовки фібул. Дьюсі продовжував фотографувати. Пан Штампфусс не міг мене вигнати з мого місця за столом, тому скривився - зробив "добру міну" - тим паче, що усі знали - і він, і інші німці, що ми ще не вечеряли, а один з них навіть спостерігав за нашою поспішною працею.

Штампфусс замовив пиво і німці пішли пити пиво до однієї з сусідніх кімнат. Пізніше Хюлле пішов додому, до готелю "Палас", а Штампфусс ще сидів з нами до 11-ої години, змінивши свій тон, уже тому, що тепер я був напідпитку. Я навіть сказав йому, що коли він зараз застібки повезе до Берліну, то ми не побачимо їх навіть через кілька місяців, бо Рейнерт затримає їх для консервації і фотографування. Він відповів, що справді так буде. На той час я вже закінчив свої основні справи.

Ми працювали з Дюсі до півночі і сфотографували всі предмети, далі класифікували їх належним чином за типами, зробили записи згідно з інвентарними характеристиками, то була ділянка праці.

Тепер я розповім про один епізод з нашої археологічної практики, який добре характеризує поведінку німецьких колег. Напередодні ми не обідали, бо припізнилися. Тож, ми їли черствий хліб, консерви, сир, фініки. По обіді прийшла пані Кульженко. Німці хутко зникли. Після уроку російської мови ми пішли до канцелярії Айнзацштабу, щоб дізнатися про нашу нову квартиру. І ... о, Боже мій, - в канцелярії, на шкіряному дивані, сидять два наші колеги, споживають сальну курку - одну на двох. Вони зніяковіли і почали обіцяти, що дістануть також для нас курку, якщо ми хочемо, але ми відмовилися. Ми не стрималися і почали голосно сміятися над ними. Наша сьогоднішня подія нагадала мені про той епізод з минулого.

Повертаючись з Дарниці, ми зустріли по дорозі похоронну процесію. За давнім російським звичаєм небіжчика несли у відкритій труні. То була молода жінка: вона виглядала так, ніби спала. Обличчя її було відкрите, усе тіло було накрите білим простирадлом. Перед труною в два ряди йшла похоронна процесія: попереду несли віко від труни та кілька бідних вінків. За труною йшли найближчі родичі покійної. Жалобна процесія прямувала до дерев'яної церкви.

18 грудня. Була термінова робота, дуже метушлива, неспокійна через поведінку нашого колеги Штампфусса. Хоча я довго не міг заснути, з самого ранку був на ногах. Перед обідом ми знову пішли до лаври пакувати вироби. Обов'язки розподілилися таким чином, що Дюсі Ласло пакував скіфські старожитності, я - зібрання з епохи палеоліту. З монастиря навпроти ми принесли папір для пакування. Штампфусс щонайбрутальніше смикав нас, отже звернувся до нашого тактовного колеги Хюлле. Я відверто йому сказав, що у нас навіть з прислугою не розмовляють таким тоном, а Штампфусс просто знущається з нас, насолоджуючись власним хамством. Я попросив Хюлле поговорити з ним, щоб той Штампфусс вгамувався і не смикав нас повсякчас "nur Ruhe, nur Ruhe"[101] . Я навіть перепитав, чи не вважає він, що ми надто чіпляємося до Штампфусса. Але Хюлле переконав нас, що ми об'єктивні і обіцяв побалакати з ним. Коли ми поверталися додому, обидва люб'язно допомагали нам нести важку валізу. Мабуть, втручання Хюлле на якийсь час вплинуло.

---

[101] "Спокійніше, спокійніше" (нім.).

По обіді нам зробили щеплення в угорському шпиталі. Після цього ми поспішили додому, бо о третій годині на нас мала чекати пані Кульженко. Ми змушені були відмовитися від уроків, бо росіянам не можна було входити до Einsatzstab-Rosenberg Dienststelle[102] .

Не можу не сказати про ту надзвичайну доброзичливість і розуміння, з якими ставилися до нас офіцери та особовий склад угорського війська. В Бердичеві, у теплій кімнатці вокзалу ми почували себе серед простих солдатів з Дебрецену та Будапешту майже як вдома. Доки чекали на поїзд, розмовляли з ними годинами. Вони з радістю допомагали нам нести важкі речі. Допомагали порадами. Ми дали їм смачну житню хлібину з Берліна, у нас хліба було вдосталь. Я вже розповідав про лейтенанта д-ра Шебештьєна. Комендант - капітан угорського шпиталю запропонував нам скористатися автомобілем шпиталю, щоб ми вирішували усі свої справи на пошті. Крім водія, він дав нам для супроводу ще одного молодшого офіцера.

Лейтенант д-р Тібор Шебештьєн цими днями розповів нам дуже симпатичну історію про делікатного угорського солдата. Біля головного вокзалу Києва є величезна яма, схожа на басейн[103], там були розстріляні тисячі євреїв, а потім трупи, заливши пальним, спалили[104]. Лейтенант і ще кілька солдатів розглядали свіжу золу-попіл. Звідти, з дивного клубка, стирчали то там, то тут білі людські кістки. Він не відразу зрозумів, що то таке, що то за дивні речі. Запитав у солдатів. Ті казали щось непевне, мурмотіли: "Кінські кістки, не кінські кістки, скотина - не скотина, тварина - не тварина, дерево - не дерево..., але, перепрошую пана, щось подібне на те". Ці останні слова були сказані солдатом так, що відразу ставало зрозумілим, що то є. Така делікатність пояснювалася тим, що фактично офіцери ніколи не беруть участь у розстрілах, а доручають виконати вирок рядовому складу. Солдати, як правило, відводять нещасних бідолах далеко від офіцерів, на таку відстань, щоб крики і тому подібне, пов'язане з розстрілом, не заважало панам офіцерам.

Штампфусс сьогодні ввечері довірливо переконав Дьюсі, що він не дозволяв мені виконувати грубі технічні роботи, бо я "старший " (!)

19 грудня. Сьогодні о другій годині дня наші німецькі колеги від'їжджають до Берліну. Ще в перший день свого перебування у Києві ми дивувалися, що вони намагалися вирішити з німецькою вла-

---

[102] Установа Оперативний штаб Розенберга (нім.).

[103] Мова йде, вірогідно, про колишній бризкальний басейн охолодження води ТЕЦ-3.

[104] Цей факт ніде досі не згадувався.

дою спершу свої особисті справи. Вони фактично не бачили жодного об'єкту, а вже влаштували через тиждень поїхати назад додому на Різдво. Другою найважливішою справою для них були пошуки повій. В готелі "Палас" вони знайшли жінок для цієї справи. Оскільки вони були поселені в одну кімнату з Дюсі, то вирішили, що дістануть трьох повій. Але Дюсі запитав, хто з них бажає аж двох повій, бо йому не потрібна жодна. Можна собі уявити, як вони чекали нашого переїзду, вони зробили усе для цього.

Перед від'їздом додому купили на базарі кілька маленьких іграшок як різдвяний подарунок для своїх дітей /кожен з них мав по двоє дітей/. Крім того, взяли з собою таку велику кількість харчів, що я не переставав дивуватися. Сьогодні вранці обидва виносили великими оберемками довгі пакунки, в яких було печиво. Складали їх в свої валізи, де вже було чимало їжі. Перед полуднем ми пішли до музею в лавру, щоб обговорити нашу подальшу програму, яку мали виконати під час їх відсутності.

Дюсі сфотографував нас усіх чотирьох разом - за домогою автоспуску - на тлі руїн кафедрального собору. Потім - нас обох, потім - трьох розстріляних партизанів /іл. X, XII, XIII/. Наша офіційна праця на подальші 20 днів полягатиме, аби спакувати в скриньки експонати з чотирьох виставкових залів.

Ось уже кілька днів я займаюся пакуванням матеріалів епохи палеоліту. У музейного працівника ця праця викликає хвилюючі почуття. До недавна, хто бажав, міг хазяйнувати в покинутих напризволяще стінах. Багато шаф було зламано і найбільш путящі об'єкти розтягли на "сувеніри"[105].

---

[105] Влітку 1942 року представник Айнзацштабу Розенберга доктор Д.Роскампф склав довідку про музеї Києва, в якій зазначив: "Величезні фонди "Історичного музею" залишалися у лаврі - закопані, в ящиках і не експортувалися взагалі. Після окупації Києва німецькими військами військова адміністрація опломбувала Історичний музей у лаврі. До 3-го листопада, тобто, до зруйнування Успенського собору, колекція залишалась непошкодженою. Під час вибуху були частково вибиті вікна музею і коли трохи пізніше кинулись до музею, то з'ясувалось, що двері також були виломані і багато предметів було пошкоджено та зруйновано. З цього музею більшовики вивезли вироби із золота і срібла, а найперше - скіфські та ґотські прикраси. Крім того, були вивезені й найважливіші знахідки з колекцій. Але, оскільки ці предмети в своїй більшості вже опубліковані, то не настільки великою виявилася втрата як художня. Вивіз давньоісторичних знахідок совєтами здійснено в липні-серпні 1941 року [Див. прим. 72]. У підвалах музею більшовики заклали кілька центнерів динаміту і будинок мав злетіти в повітря. Але музей був врятований завдяки одному робітникові, який своєчасно сповістив про це німецьких військових" (ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.1, спр.265. - Арк.41-42). Невідомо, про яку саме будівлю йдеться, оскільки підвали є в різних корпусах лаври, де тоді містився музей.

Таким чином, завдячуючи німецьким солдатам, зникло багато предметів. Шафи було переставлено. Те, що залишилося, засвідчувало: німецькі солдати не мали найменшої уяви про дійсну вартість об'єктів. Природньо, що вироби з срібла та золота, найбільш цінні, були вивезені звідти ще червоними[106].

Найкрасивіші фігурки тварин, зроблені з сплаву бронзи та якогось іншого металу, які належали до скіфського періоду, бронзові брязкальця з подобою тварин, оригінальні вази, жіночі прикраси, оздоблені розмаїтими фігурками звірів, велика кількість бронзових та срібних фібул доби переселення народів - за кожну з них різні музеї світу платили б сотні, тисячі силу-силенну грошей, були залишені. Мабуть, їм передовсім подобалися кольорові намиста з мастики. Зразки намиста, нанизаного на нитки, були зірвані і винесені цілими купами.

Вітрина однієї шафи розтрощена. Лежить покинутий напризволяще норманський меч, оздоблений чудовим тваринним орнаментом, вартість якого, за нашими поняттями, складає багато тисяч пенгів. Видно, що його навіть не пробували зняти з обтягнутої полотном підставки. Я намагався його переставити, але без інструменту нічого не вийшло. За таких умов уціліло чудове зібрання давніх скарбів. Правда, тут деякі шафи були переставлені, зброя з каменю та інші старовинні предмети з кам'яного періоду, які, здавалося, нічого не варті, ніхто не зачепив.

Російські музейні працівники з ніжною турботою класифікували, сортували - клеїли чимось подібним до пластиліну тонкі обсидіанові леза та інші об'єкти на скляні та картонні щити. Навіть на найменших предметах був проставлений номер та місце знахідки. Я зрізав ножем матеріали з окремих щитів, загортав їх у папір і обережно складав у велику дерев'яну скриню. Траплялися величезні, вагою по 3-4 кілограми предмети з обсидіану у формі лаврового листка, їх люди кам'яного періоду використовували, полюючи на мамонтів. За останнім виставковим залом виявили два складські приміщення, відгороджені іспанською завісою. Ми зламали прохід, увійшли до тісних темних, завалених складів. В одному знайшли досконалі скіфські старовинні вироби, точніше, доби переселення народів. Спочатку пакуємо увесь виставковий та фондовий матеріал у величезні, міцні скрині, щоб некомпетентні руки не мали до них доступу. Очевидно, у лаврі вони не бу-

[106] Німці та їх союзники в роки Другої світової війни називали своїх ворогів на Східному фронті "більшовиками", "совєтами", "червоними", "росіянами".

дуть виставлені, адже усі будинки там небезпечні: можливі міни[107] .

Десь перед обідом до музею зайшов нумізмат Шугаєвський, який спочатку не впізнав мене, бо я був у німецькому однострої. Правду кажучи, я також не упізнав його. Він був одягнений в погане зимове пальто, на голові мав високу хутряну шапку. Постарішав. Крім того, він мав поганий настрій. Я дуже здивувався, коли він показав мені посвідчення, що його видала йому німецька влада. Ми зраділи один від одного і, прогулюючись лаврою, довго бесідували. Ще в 1935 році він справив на мене сильне враження як серйозний фахівець. Ми домовилися про завтрашню зустріч о третій годині по обіді перед Dienststelle[108]. Шугаєвський розповів мені ще про одну версію зруйнування кафедрального собору. Його довго не чіпали. В ньому була виставка церковного мистецтва[109] . Там експонувалися ікони середньої та нової доби, церковний одяг, золотий, срібний та інший церковний посуд. На його думку, трагедію спричинило те, що німці, ремонтуючи електрику і при цьому ще не закінчивши роботу, увімкнули світло, аби розібрати матеріали виставки. Тоді спрацювали вибухівки червоних.

Шугаєвський привів нас до величезної руїни, де поміж уламків стін можна було побачити чудове старовинне гаптування золотом, венеціанські тканини. Один угорський журналіст на прізвище Едь Етвеш /міжнародний журнал "Толнай"/ сфотографував нас тоді, коли ми їх розглядали /іл. XX/.

Наше життя у Києві було приємним. Враховуючи реальні умови, треба сказати, що харчі в нас були добрі, і, головне, їх було вдосталь. На сніданок дають досхочу житнього хліба, до нього 50-60 грамів смачного вершкового масла і чай, але, на жаль, чай без цукру. На обід, як правило, маємо овочевий суп, якесь м'ясо, найчастіше з картоплею і салатом на гарнір. Увечері знову велика порція м'яса з картоплею та салатом. На обід та вечерю хліба можна дістати скільки хочеш, та

---

[107] За свідченням, даним на судовому процесі 1946 року, начальника охоронної поліції та жандармерії м.Києва і Київської області генерал-лейтенанта Пауля Шеєра, після зруйнування Успенського собору культурні цінності в Лаврі ще були: "...Там працювали люди так званої команди Розенберга і, відвідуючи лавру, я спостерігав, як вантажили заготовлені ними величезні ящики. Мені сказали, що це музейні цінності, які відправляють у Берлін. Ці вантажні дії тривали впродовж багатьох тижнів, навіть місяців" [Київський процес. Документи та матеріали. - К.: Либідь, 1995. - С.46].

[108] Установа (нім.). Тут - Айнзацштаб Розенберга на бульварі Тараса Шевченка, 8.

[109] Перед війною в Успенському соборі експонувалися музейні речі відділу "Пам'яток", загальна чисельність яких сягала кількасот творів мистецтва та історії.

чаю. Денне харчування коштує 2 марки. На трамваях можна їздити безкоштовно, що полегшує нам пересування по місту. Наша квартира з опаленням та електрикою також безкоштовна, тому ми, буває, днями не зазираємо в гаманці. Іноді ходимо на базар, один, другий. Витрати на дорогу додому та з дому оплачує Dienststelle, отже, є можливість заощадити і купити яку-небудь вартісну пам'ятку.

Потрапити до музею в лаврі нелегко. Зараз по Хрещатику трамваї не ходять (навіть рейок немає!)[110] , тож ми мусимо від бульвару Шевченка (8-й номер), де мешкаємо, пройти пішки через Хрещатик до маленької площі[111] (між вулицею Революції[112] та Хрещатиком), звідти 16-й трамвай іде в напрямку Подолу, а 3-й номер трамваю веде до лаври. Ширококолійний і досить просторий трамвай - у поганому стані. Він зношений всередині і зовні. Колись, можливо, був пофарбований в небесно-голубий колір. Водій трамваю одягнений у цивільний одяг. Веде трамвай повільно, і це смішно відчувати, як трамвай гойдає нас по розбитих дорогах. Штампфусс сказав, що у нього розхитані нерви, тому на трамваї в нього виникає морська хвороба. Гальма, електроприлади та інше обладнання трамваю були в такому розладі, що можна тільки дивуватися, як він їздить в такому стані по такій нерівній, з пагорбами місцевості. Але я бачив, гальмування відмінне. А втім, трамваї ходять дуже рідко. Коли людина має термінові справи і не треба далеко йти, то краще пересуватися пішки - так швидше. Якщо маємо час, то завжди їдемо трамваєм. На кінцевих зупинках стоять у черзі всі бажаючі їхати, таке я спостерігав у Києві шість років тому. Трамвай їде порожняком, в ньому після пасажирів залишається важкий дух. Військові сідають попереду, на перших місцях поблизу водія, а позаду - уся інша публіка - сідають по одному в ряд. Коли місця зайняті, без будь-якої вказівки трамвай відходить до свого зворотнього маршруту. Надвечір взимку біля п'ятої години рух трамваїв припиняється[113]. Дороги цілковито не освітлені, але не тому, що бояться

---

[110] Трамвайні рейки на Хрещатику розібрано 1935 року, і замість трамваїв почали курсувати тролейбуси. Під час окупації тролейбусний рух у Києві не існував, а контактну мережу (мідні дроти) окупанти демонтували заради кольорового металу.

[111] Нині - Європейська площа.

[112] Нині - вулиця Михайла Грушевського.

[113] Це пояснювалося впровадженням так званої "комендантської години", про що повідомлялося в пресі: "Населенню міста Києва забороняється ходити по вулицях від 18 до 5 години (за німецьким часом). Усім, хто цього не виконуватиме, загрожує розстріл" ["Українське слово". - 1941. - 16 жовтня].

повітряного нападу, а, скоріше, через те, що не полагоджено освітлення вулиць[114]. Чи можливе таке, але у темряві громадський порядок кращий, аніж тоді, коли вулиці були б освітлені. Вікна будинків різних уставов не затемнені, точніше, хто хоче, той затемнює їх, а хто не хоче - не затемнює. Ми, наприклад, не затемнюємо вікна, навіть коли в нашій кімнаті на люстрі горять чотири великі лампочки. Цілу ніч лунає стрілянина то зовсім близько, то дальше, незважаючи на те, що мешкаємо в так званій військовій окрузі, навпроти нас біля готелю "Палас" постійно стоїть охорона.

Комендант угорського шпиталю та його офіцери розповідали, що місцевість, у якій вони проживають, знаходиться за межами військової округи, тому вони не ґарантують безпеку. Наші хвацькі угорці взялися охороняти її, бо цей будинок, враховуючи його обладнання, дуже зручний для того, щоб там відкрити шпиталь, аніж будь-який інший, що їм був запропонований, навіть з тих, що перебувають під охороною. Біля воріт поставили постійну варту, озброєну ручними гранатами, автоматами. Навколо всю ніч ведуть перестрілку партизани, в основному, по усьому місту - можливо для того, щоб якомога більше військових сил зібрати навколо Києва і тим відволікати їх від лінії фронту. Відтоді, коли було знищено 45 тисяч євреїв, перестрілки стали не такими частими, але без них не обходиться жодний вечір, ніч[115]. Ми настільки до них звикли, що на стрілянину не звертаємо уваги.

По сповитій темрявою вулиці /бульвар Шевченка/ треба ходити дуже обережно. На початку провулків майже скрізь встановлено складені з трьох уламків залізничних рейок "іспанські вершники". Можна вбитися через це потворне чудовисько, зокрема те, що стовби-

---

[114] Електропостачання Києва забезпечувалося частково, бо основне обладнання міських електростанцій було вивезено на Схід, а решту пошкоджено при відступі Червоної армії.

[115] Зниження інтенсивності дій підпільників проти окупантів не пов'язано з розстрілами євреїв. Київське більшовицьке підпілля було розкрито через зраду секретаря Ленінського райкому КП/б/У м. Києва Романченка. А нічна стрілянина викликана, радше, самими окупантами - і задля остраху, і проти порушників "комендантської години". Про останнє автор щоденника міг не знати. Підсудний на Київському процесі в січні 1946 р. генерал-лейтенант поліції Пауль Шеєр (див. прим. 101), який від середини листопада 1941 р. до середини березня 1943 р. був начальником охоронної поліції та жандармерії Київської та Полтавської областей, повідомив, що з настанням темряви будь-хто з цивільних киян мусив зупинитися на перший оклик патруля, за невиконання цієї вимоги - розстріл. Таких випадків щоденно було 8-10 [Київський процес... - С.42].

чить посередині пішохідної частини бульвару. Крім того, можна легко зламати собі шию в ямах, на грудках, а в одному місці спіткнутися через драбину, що лежить просто на дорозі.

А втім, по бульвару автомобілі рухаються щільно, майже торкаючись один одного. Бульвар повністю освітлений. Ввечері на кожному кроці можна зустріти німецьких солдатів. Варто додати, що ввечері громадський порядок в окрузі є в нормі. Ми йдемо вечеряти о шостій, о сьомій - в половині восьмої вже вдома. Увечері можна ще попрацювати, зайнятися своїми справами.

Сьогодні, коли ми йшли вечеряти, нас зупинив один молодик в уніформі, який щойно виліз з німецького автомобіля і запитав, де знаходиться казино для офіцерів. Ми сідаємо в машину і їдемо з ним на наше місце вечері. В ресторані побачили, який він втомлений, весь в грязюці, немитий. Його руки були чорні від грязюки. Той офіцер приїхав просто з Рівного. Він був зовсім юний, інтелігентний, дуже порядною людиною.

В обідню пору біля нашого будинку до нас звернулися два прості німецькі солдати, ми саме збиралися їхати на обід на автомобілі, який випадково опинився в нашому розпорядженні, питають, де знаходиться центральний вокзал. Один українець допомогав їм нести важкі речі. Йшли вони в протилежному напрямі. Їхали з фронту додому на Різдвяні канікули, до Нюрнбергу. Вже була половина другої, потяг відходив о другій. Негайно дали їм автомобіль, а самі пішки до ресторану, що знаходився на другому кінці бульвару Шевченка /погода була чудова, грудень, сухо, але не холодно, не гріх прогулятися/.

У місті скрізь можна зустріти угорських солдатів. Приміром, чули, днями в готелі "Палас" зупинилося 150 угорських офіцерів[116] .

Їдальня розміщена на першому поверсі старого панського будинку. Обслуга підібрана з українських родин. Вони прислуговують з надзвичайною ретельністю, щасливі, що можуть працювати там, де хоч не голодуватимуть.

Бідолашна пані Кульженко показала нам нещодавно викуплену пайку хліба, півтора кілограми чорного хліба, це мало вистачити на два тижні. А те, що хліб за цей час зачерствіє, - хіба біда. Населення живе в неймовірних злиднях. За хліб можна купити все. Дітлахи на вулиці, при зустрічі з людьми в німецькій формі повторюють лише два

[116] Саме в цей час до Києва мали прибути 105-а та 108-а угорські бригади [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.2, спр.151. - Арк.262].

речення: "Bitte, Brot"[117] /або тільки "Brot"/ та "Wiviel Uhr?"[118] На останнє питання не чекають відповіді, просто цим, певне, хочуть показати, що намагаються говорити німецькою. А втім, вони такі самі метушливі та веселі, як діти на вулицях будь-якого іншого мегаполіса.

У першому вагоні 7-го трамваю[119] всередині на дверях /точніше сказати, на склі цих пофарбованих у синій колір дверей/ ми побачили сліди рук угорських солдатів. Великими, розбірливими літерами було написано: "Салаші"[120] (sic!).

20 грудня. Сьогодні вперше ми йдемо вдвох /без супроводу/ пакувати зібрання доби палеоліту в Лаврському музеї. Ледь стримуємо свої почуття - радість від цього. Добре прикрили за собою двері й почали роботу. Почувалися так, як, мабуть, почуває себе новачок крадій, котрий коїть своє перше значне "діло". Крізь вибиті вікна добре було чути, як ходять на подвір'ї Лаври різні люди. Коли кроки наближалися, ми, затамувавши подих, стояли і чекали, коли ті кроки віддаляться. Ми боялися, що Шугаєвський або хто інший з працівників музею, дізнавшись від охоронця, що ми працюємо тут, зайдуть до музею і тоді трапиться неприємна ситуація. Ми мали суворо вказівку нікого не впускати.

Шугаєвський ще вчора стривожено цікавився долею зібрання і скаржився, що не може дістати ключі від входу. Я не міг йому сказати, що ті ключі лежать в лівій кишені мого плаща. Бідолашний, як би він переживав, коли б довідався, що велике зібрання ми спакуємо і винесемо через загрозу вибуху мін з абсолютно ненадійної лаври, але наразі невідомо, в яке конкретне місце.

Ми призначили зустріч Шугаєвському на третю годину по обіді. Він цікавився угорськими публікаціями з археології. Я тактовно уникав особистих /приватних/ питань. Дуже здивувався, почувши від нього, що Моргилевський не був комуністом. Можливо, він не бажав звести наклеп на свого колегу, який, між іншим, і зараз мешкає в Києві. То був гарний вчинок. Шугаєвський зі своєю сім'єю - хворою на туберкульоз дружиною, і дочкою, гімназисткою 5-го класу, - живуть у злиднях. Його зарплата - близько 80 марок на місяць. З такими гро-

---

[117] "Будь ласка, хліб" (нім.).

[118] "Котра година?" (нім.).

[119] Трамвай № 7 курсував за маршрутом: "Бессарабка - вулиця Польова" - по бульвару Тараса Шевченка та Брест-Литовському шосе.

[120] Салаші Ференц (1897-1946) - угорський військовий та політичний діяч. По війні за вироком угорського суду страчений як військовий злочинець.

шима в Києві можна лише животіти. У квартирі немає опалення. Постійна темпаратура - 3 градуси вище нуля. Втрьох сплять на кухні, бо там тепліше. Ми пригостили його хлібом, який зекономили під час обіду, він взяв його з вдячністю.

Увечері стався неприємний випадок з нашим колегою Бруно Кіндлем, який родом з Чернівців тепер був громадянином Німеччини Він був завідуючим господарством Айнзацштабу. Під час вечері в нього вкрали пістолет з кобури в гардеробі у передпокої. Ми довгенько вечеряли, бо практикувалися в російській мові, розмовляючи з однією інтелігентною офіціанткою. Цей випадок справив враження вибуху в колі обслуги та серед німецьких солдатів. Підозра впала на п'яного водія, який під час вечері зчинив скандал на кухні. Головний кухар навіть боялася йти додому одна, бо думала, що той водій застрелить її з вкраденого пістолета. Вона взяла собі за провожатого українця, який одягнув німецьку уніформу, на голову звичайнісінький кашкет і взяв довгу гвинтівку. При цьому були присутні кілька німецьких солдатів. Один маленький, приземкуватий, середнього віку особливо агресивно жестикулював. Він був у піднесеному настрої. Взяв десь гумовий кийок і бив ним об двері та стілець, показуючи, як битиме злодія, коли той буде знайдений. Цим грубезним кийком він справді так гупнув по дерев'яному стільцю, що той проломився. А саме він розповідав тоді офіціанткам, як належить поводитися лицареві. То була комічна постать.

21-23 грудня. Наша праця офіційно полягає в тому, що в лаврському музеї до обіду ми пакуємо предмети. В музеї підлога - з цементу, холодно, як у морозильній камері, залишатися тут більше, ніж на 2-3 години просто неможливо. Таким чином, ми маємо вдосталь часу на усі інші справи протягом дня. Скільки разів не підходили ми до руїн кафедрального собору, не перестаємо дивуватися вражаючій руйнації. Через велику кількість уламків не можна наблизитися до цієї гори руїн. Сьогодні /23/ я розглядав руїни через свій чудовий французький бінокль. [Металевий] птах з розкритими крилами сидів на вершечку хреста, що був раніше на дерев'яній бані, тепер зруйнований, а без бінокля я його не бачив. Наступного разу я більш ретельно огляну це пекельне місце.

За обідом та вечерею розмовляємо з німецькими солдатами та чиновниками, дізнаємося багато подробиць з недавнього минулого Києва. Як розповіли нам, систематичне закладання мін в будинки на Хрещатику розпочалося набагато раніше, аніж почалася війна. На думку декого, розраховували на те, що рано чи пізно через сепара-

тистські тенденції українців тут почнуться важкі бої. Однак, можливо, що це було зроблено не через українців, а розраховували на швидку перемогу над німцями на початку війни. Один з оповідачів запевняє, що закладання мін проводилося так: з будинку, одного, другого, тимчасово виселяли мешканців, пояснюючи, що "ремонтують" будинки безкоштовно, завдячуючи "совєтському раю". Стіни було просверлено, у фундамент вмонтовано велику кількість вибухівки, далі усі кімнати в будинках знову були пофарбовані або обклеєні шпалерами і мешканців повертали в домівки з замінованими стінами. У величезному будинку на північному краю вулиці Короленка /Велика Володимирська/ німці виявили в стінах 30 центнерів вибухівки. Ця розповідь здавалася фантастичною, що схожа на пропагандистські гасла.

Вчора і сьогодні в обідню пору пішли до Інституту археології/в будинку Української академії наук/, ріг вулиць Великої Володимирівської та Фундукліївської (Леніна)[121], щоб познайомитися з активістами української археології. Директор - Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко[122] . Вдова, її чоловік Василенко[123] був академіком. В літах, елегантна жінка, інтелігентна, з пронизливим поглядом. Навіть в скромному одязі видно її витонченість, шляхетність. Вишукані європейські манери. І водночас цілковите незнання мов[124] . Ввічлива, з посмішкою на обличчі, стримана, закрита зовнішньо. Вона є автором атласу з історії культури.

Чисту археологію представляє Валерія Євгенівна Козловська[125] . Вона теж у літах, не менш авторитетна особистість. Вона знає лише російську. Її цікавлять старовинні угорські об'єкти з періоду переселення народів, які ми їй намалювали з пам'яті. Вони нічого не показали нам зі своїх зібрань, сказавши, що у них незначна кількість матеріалів, по-перше, а по-друге, вони ось-ось мають переселитися з будинку академії, тому всі предмети спаковано[126] .

---

[121] Нині - вулиця Богдана Хмельницького.

[122] Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна (1884-1973), український історик і археолог, професор Київського університету, дружина М.П.Василенка.

[123] Василенко Микола (1866-1935) український історик і історик права, громадський і політичний діяч, професор, академік.

[124] Незнання іноземних мов в даному разі видається удаваним: дочка генерала, випускниця жіночої гімназії та Вищих жіночих курсів, професор не могла не знати мов! Померла в Німеччині.

[125] Див прим 52.

[126] В Нью-Йорку зберігається архів В.Козловської, де, між іншим, є відбиток статті В.Козловської "Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на

Н.Л. Кордиш[127] молода, чешка за походженням, приємна інтелігентна жінка. Вона є фахівцем з трипільської культури. Так само, як і директор, пристойно одягнена, якщо врахувати російські обставини побуту. З великою цікавістю слухала вона нашу розповідь про поховання мідної доби в Зенгвоварконі[128] .

Ілля М. Самойловський[129] середнього віку, тиха скромна людина. Він проводив розкопки на півдні Києва /пізній Латен[130]. Внаслідок німецької окупації з'явилися нові поняття і нові слова, котрими користуються в повсякденному житті. Для керівництва великими російськими державними господарствами /колгоспами/[131] були призначені імперські німецькі селянські господарі, одягнені у військові однострої. Як керівники вони мають офіцерські звання, так само як ми. Але для того, щоб розрізнити їх поміж справжніх військових офіцерів, на срібному тлі їх офіцерських погонів вигаптувано темно-червоні смуги зигзагом. Наш ресторан постійно відвідують такі керівники колгоспів. Від них також можна почути різне. Найчастіше, коли хочуть сказати "щось дістати", вживають вислів: "організувати". Наприклад: "Я організував собі мило".

Є новотвори про євреїв. Кажучи про євреїв, вживають вислів: "Ліквідовані".

У відповідь на мої запитання колеги сказали, що ці слова в Росії з'явилися тепер.

Чернігівщині" - з Ювілейного збірника на пошану акад. М.С.Грушевського, том І, виданого 1928 р. в Києві. А, найголовніше, стоїть автограф (мовою оригіналу): "п. проф. Феттиху з повагою від автора. 22/XII.1941 р." - тобто, відбиток був заготовлений того дня, але, з невідомої причини, залишився в авторки, а не в угорського гостя. А стаття містить посилання на публікацію Н.Феттиха 1926 р. Згадане село нині має назву Фотовиж Глухівського району Сумської обл.

[127] Кордиш Н.Л. - ?

[128] Містечко в Угорщині.

[129] Самойловський Ілля Михайлович (1881-1973), український археолог.

[130] Латен, латенська культура - археологічна культура 2-ї половини 1-го тисячоліття до н.е., поширена на терені Західної Європи. Назва походить від місцевості Латен у Швейцарії, де було виявлено перші пам'ятки цієї культури.

[131] В сільському господарстві СРСР було дві основні форми власності: колективні господарства (колгоспи) та радянські, державні господарства (радгоспи). Німецькі окупанти зберегли форму державної власності на землю і підневільну працю селян на землі. Як свідчив на Київському судовому процесі 1946 р. згаданий Пауль Шеєр, на нараді, яку проводив у Києві Г.Гіммлер, останній вимагав вилучити з України "все продовольство та худобу, залишивши тільки мінімум для українців, щоб вони могли поки що існувати та працювати на нас" [Київський процес... - С.162]; аналогічні настанови давав також А.Розенберг.

Наш приятель Шугаєвський щодня у нас в гостях. Він приходить між четвертою і п'ятою по обіді і приносить нам або новини, або книги. Щодня одержує від нас спеціально для нього викроєні хліб, тютюн або ще щось корисне, Він дуже вдячний за це.

Але причиною його відвідин було бажання довідатися про долю українських наукових інститутів. Він заспокоївся, коли ми йому сказали, що не повеземо до Берліну матеріали музею. Дуже хвилювався, закриють чи не закриють Українську академію наук. Ми повідомили, що закриють, а потім знову відкриють. Він заспокоївся.

Згадані мною жінки-археологи, головним чином Шугаєвський, розмовляли про особисті справи. Козловська, наприклад, без будь-якого приводу згадала раптом, що за совєтів багато людей видавали себе за комуністів, навіть ті, хто насправді комуністом не був. Приміром, Моргилевський. Це стверджували Шугаєвський і пані Кульженко. Справді, він ніколи не був комуністом. Так говорив Шугаєвський про Величка, але не так впевнено, як про Моргилевського. Я заспокоїв жінок-археологів, які намагалися виправдати себе, що не має значення, в якому тоні вони писали за совєтів, вони можуть бути комуністами, якщо їм подобається той лад, нас це не обходить. Їх приємно здивувала така тактовність. Двічі повторювали питання і двічі їх заспокоював. Я відчував що вони хочуть запитати мене ще про щось, але не наважувалися. Сердешні, неспроможні навіть уявити такі запитання без загрози для себе. Понад 20 років вони жили в іншій системі - за інших соціальних умов. Ніхто нічого не міг передбачити: скажеш слово - хто зна! - чи не потрапиш завтра за грати, а звідти до Сибіру або в катівню НКВД. Шугаєвський протягом трьох місяців сидів у в'язниці, тому що його підозрювали в підбурюванні людей на збройне повстання проти совєтів. Але вини він не мав за собою жодної. Його відпустили, а Магура у в'язниці загинув, хоча, на думку Шугаєвського, не брав участі в жодній політичній акції.

Завдячуючи пані Кульженко, ми одержали від однієї сім'ї /чотири сестри похилого віку/ на Різдвяні свята сонати та інші твори Бетховена, Моцарта, Гайдна. На нашу превелику радість ми відшукали старе піаніно. Хоча воно розстроєне, але ми зраділи знахідці.

Сьогодні на обіді був присутній керівник колгоспу, який розповів, що між Черніговом та Гомелем точаться напружені бої з партизанами[132] . Партизани зачаїлися в густих непрохідних лісах і звідти по-

[132] Йдеться про дії партизанеських загонів на Чернігівщині, керованих М.М.Попудренком та О.Ф.Федоровим.

всякчас загрожують німецьким військовим частинам. Зрозуміло, що частина населення хоча б харчами підтримує партизанів. Вчора, як розповідав керівник, в Чернігові було застрелено 250 партизанів.

Ми потроху готуємо сприйняття Шугаєвського та жінок-археологів, що пакуємо і перевозимо матеріали музею з небезпечної замінованої лаври до якогось безпечного будинку в центрі міста. Сьогодні ми зважилися розповісти їм про наші навідування до музею. Вони потроху заспокоїлися. Дьюсі ретельно репетирує на нашому поганенькому піаніно оп. 49 Бетховена, 1-у сі-мінор сонату для фортепіано. Зважаючи на те, що він ніколи не вчився грати на піаніно, у нього виходить цілком пристойно.

За часів німецької окупації в Києві /можливо, раніше/ відкрилося багато так званих комісійних магазинів. Населення здає на "комісію" товари. Директор магазину визначає ціну. Товари продаються без торгу. Таким чином, величезна кількість низьковартісних предметів - побутових, одяг, вироби з хутра - потрапляють на продаж. Дуже багато великих креслярських готовалень. Можна знайти їх у крамницях по 10-15. Чимало фотоапаратів потрапляє до крамниць, один гірший від іншого, біноклів, скринь. В одному комісійному я бачив скрипок з 30. Але усі 30 скрипок не були варті однієї гарної скрипки. А втім, серед біноклів та циркулів інколи траплялися гарні. Справжній персидський килим не було належно оцінено. Однакова ціна за фабричну копію і за оригінальний килим. За один величезний персидський килим, приміром, просили 300 RM. Він був справжній. Ми з Дюсі не вірили, що він справжній, пізніше переконалися: так, оригінальний виріб, не копія. Жінка середнього віку, з гарною фігурою, в одній крамничці пропонувала усім зустрічним маленьку гуцульську інкрустовану сигаретницю. Просила за неї 10 RM. Я давав їй 5. Ми з Дюсі бачили, що вона потім зробила. Вона понесла сигаретницю до "контори", де цілий натовп жінок товкся перед столом, чекаючи на виплату грошей за товар, який продався. Жіночка довго чекала, тримаючи в руці цей маленький виріб. Її сусіди по черзі роздивлялися коробочку, питали, скільки вона за неї просить; казали їй, що за таку ціну в неї не візьмуть; так і сталося: в "конторі" вирішили, що 10 RM - то великі гроші за таку маленьку коробочку; засмучена жінка відійшла від столу. Побачила нас. Ще раз запропонувала мені купити. У мене не вистачило совісті запропонувати їй п'ять марок, я купив сигаретницю у неї за вісім. Вона з радістю віддала мені той виріб, я був задоволений, бо міг, хоч і не дешево, мати невеличке доповнення до свого маленького зібрання витворів української народної творчості. Ці гуцульські

вироби з дерева з'явилися в Києві відтоді, коли совєти сягнули Карпат. Мабуть, совєтські солдати привезли з собою окремі вироби до Києва[133].

На вечірніх прогулянках /приблизно 20 хвилин пішки від нашого будинку до їдальні/ ми милувалися бульваром Шевченка, який так гарно освічували машини, що проїздили... Бульвар дуже широкий. Розділений на три головні смуги: на певному підвищені посередині - широка пішохідна частина, де ростуть по центру великі дерева[134], ця смуга огороджена стриженими кущами; дві інші широкі смуги - транспортні: по одній машини їдуть в один бік, з іншого - в протилежному напряму. Бульвар Шевченка переходить у широкий Брест-Литовський проспект. Ця величезна, довжиною в кілька кілометрів траса, за міським ландшафтом то збігає нагору, то раптом вниз. Машини на відстані кількох кілометрів через цю нерівність дають таке гарне освітленя. Ми не бачимо самих машин, а світло від їх фар освітлює оголені /грудень!/ величезні гілля дерев довкола нас. Дерева ніби зроблені зі скла. За пагорбами Ботанічного саду і бульвару Шевченка іноді з'являється зірниця, це коли багато важких військових вантажівок водночас повзуть вгору, звісно ж, усі вони при повному освітленні. Нічна темрява і ця казкова гра світла вражає нас: це - надзвичайне поєднання захоплення і жаху. На мить виринає з світла суворе громаддя замінованого Володимирського собору, що самітньо стоїть на широкій площі по один бік бульвару Шевченка. Дріт вибухівки німці вже знайшли, але, мабуть, не мали часу на розмінування. До собору увійти не можна, бо будь-якої миті може злетіти в повітря. Ще один-другий автомобільний спалах - і нас огортає нічна темрява. Повз нас проходять німецькі солдати - їх ми пізнаємо по стукоту чобіт. Тим паче лякає недоброзичливістю беззвучна хода місцевих жителів, ми мало не б'ємося лобами один з одним. Взуття росіян та українців не підковане. Якось ми йшли вечеряти. Тільки-но вийшли з свого будинку, як у парку напроти[135] почалася така стрілянина, що я не знайшов нічого кращого, як сховатися за товстелезним деревом. Стрілянина помалу вщухала і нарешті припинилася. Ми з Дюсі відзначили про себе, що в темряві просто можна потрапити під якусь сліпу кулю. Наш німецький колега аніскільки не злякався, був спокійний, і ми пішли далі втрьох, в темряві до їдальні.

---

[133] Комісійні магазини особливо розквітли після "визволення" Західної України восени 1939 року. "Визволителі" везли звідти все, що можна.
[134] Традиційно - італійські (пірамідальні) тополі.
[135] Шевченківський парк.

Сьогодні пані Кульженко по обіді купила півлітра гасу за 12 RM. Щаслива, вона показувала цей скарб Дьюсі[136] .

24 грудня. Перший день Різдва в Києві! Мабуть, ніколи не почував себе так кепсько на святому Різдвяному вечорі, як зараз. Нарешті, "святкова вечеря" закінчилася, Дьюсі втішається тим, що грає рондо до-мінор Моцарта, а я в своєму щоденнику підсумовую миті цього сумного Різдва.

Вранці замовили машину Айнзацштабу і поїхали до лаври, щоб вже на 12-у бути в ресторані. Ми чимало встигли зробити і прийшли туди своєчасно. В половині другої мали піти на Різдвяні свята до одного великого будинку. Туди на початку січня переїздить і дінстштелле. На кожному кріслі лежала віддрукована програма. Ну, думаю, ці дев'ять номерів програми якось витримаю. Після цього на п'яту годину призначена "вечеря" у великій залі нашої квартири.

Ми були втомлені від напруженої праці в першій половині дня. Зараз ми переконалися в тому, що праця в холодному приміщенні забирає подвійну енергію. Ми б з радістю залишилися вдома "вечеряти". Але наші колеги кликали нас ще на одне, на третє Різдвяне свято. Ми були, однак, стійкими і відмовилися, у такий спосіб мали вистраждати лише два Різдвяні свята. Та все по порядку.

На подвір'ї величезного офіційного будинку генералкомісаріату[137] є двоповерховий ресторан. На першому поверсі тут гарно відновлений лекційний зал. Він прикрашений ялиновими гілками. На чистих стінах висять великі червоні прапори з свастикою і поміж ними чорні - з позначкою "СС". Сцену прикрашено кімнатними квітами у вазонах. Довгі столи застелені чистим папером, посередині - ялинові гілки.

Святкування почалося із запізненням на півгодини. Бездоганно настроєне піаніно, безмежно поганий величезний баян, скрипка. Це тріо визначало межі всієї програми. Усі музичні номери виконував персонал 304-го поліційного батальону[138] . Перший номер: усім відо-

---

[136] Тоді гас використовували для освітлення приміщень гасовими лампами та каганцями. Електрика була тільки в помешканнях німців, в їхніх установах та у фольксдойчів.

[137] Генералкомісаріат містився в колишньому будинку штабу КОВО (Київський особливий військовий округ) на вулиці Банковій, 11. Нині тут - Адміністрація Президента України.

[138] 304-й батальйон поліції змінив у Києві полк поліції "Південь", згідно з наказом начальника військ СС і поліції "Росія-Південь" від 11 жовтня 1941 р. [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.2, спр.152. - Арк.36].

мий Standchen Шуберта, який був виконаний не як оригінальний твір, а як імпровізація на скрипці у супроводі піаніно. Німецький поліцейський старався від душі. Він дуже тремолював лівою рукою, і робив вертикальні рухи, підібгавши коліно. Перша партія тріо без міри подовжувала, а дві інші дуже закорочували. Слухати скрипаля було жахливо. У нас міські цигани грають так, але не на початку, а наприкінці, коли всі гості вже добре напідпитку.

Другим номером була серйозна урочиста промова політичного керівника д-ра фон Франке - полковника[139] , яка йому дуже вдалася. Під час його виступу по одній засвічували на ялинці свічки на честь німецької жінки, на честь німецької дитини, німецьких військ /аж три водночас/, німецького робітника, німців, які знаходяться за кордоном, наприкінці - свічки на честь глави держави Гітлера, полководця, дипломата, культурного діяча. Цю церемонію було виконано дуже шанобливо. Про цього Франке згодом я розповім детальніше.

Далі були різноманітні музичні номери, з яких запам'ятався чоловічий квартет та соло на цитрі, але не тим, що саме було зіграно, а тим, як старанно усе виконувалося.

Але, "тріо" були жахливими! Після 9-го номеру я полегшено зітхнув: скоро ми вже підемо. Але я помилився: тільки після цього починалися справжні "тріо" - смішні виступи клоунів та інші номери. Особливо вирізнялася поміж інших одна скромна театральна сцена, від тексту та гри виконавців якої публіка ледь по підлозі не качалася. Виконавці головних ролей: німецький солдат і молода низенька на зріст повненька українка-офіціантка. Ця офіціанточка стоїть перед публікою, дивиться на глядачів пильно і водночас байдуже. Поруч німецький солдат з усією пристрастю залицяється до неї: співає якісь довгі віршовані куплети, в супроводі іншого німецького солдата, який нерухомо стовбичить біля сторожової будки. Німець, той, що залицяється, розповідає щось про прекрасне та велике, але українська дівчина нічого з того не розуміє. Німець обійняв її, але вона продовжує стояти тупо й байдуже. Він розводить їй руки, та, ніби, дозволяє, але продовжує стояти, як ідіотка. А пісня звучить, звучить, а публіка вже не в силі стримувати себе.

Нарешті настав час "шлуссорта" /заключного слова/, з яким виступив від імені заступника генерального комісара /д-р Аксманн[140]/

---

[139] Д-р фон Франке, граф, керівник відділу науки, берайтсшафтсфюрер.

[140] Д-р Аксман, ландрат, київський генералкомісар (до 18 лютого 1942 р.).

якийсь дуже верескливий політичний діяч. Ми думали, що під час виступу він нас поб'є, коли згадуючи про солдатів, які воюють на фронті, закликав усіх виконувати свій патріотичний обов'язок. На завершення виступу він повідомив, що кожен з нас одержить як Різдвяний подарунок шкіру на пару чобіт та підошву до них, тютюн та безкоштовний квиток до опери на "Пікову даму" П. Чайковського на завтра на половину третьої.

Після четвертої ми пішли пішки додому на свою квартиру, щоб взяти участь у другому "святі". Побачили по дорозі жахливу картину. На бульварі Шевченка, внизу, біля бічних воріт критого ринку[141] ми потрапили у натовп з 8-10 українців. Навкруг нас туди-сюди ходять по тротуару чоловіки. Раптом хтось зриває з голови чоловіка, що стояв поруч мене, капелюх і одним ударом сокири розкроює йому голову навпіл. Нещасний падає, випростовується на землі. З величезної рани ющить кров... Усе це діється секунди. Коли він впав, я був за чотири метри від нього. Усі, хто був у цій групі, швидко зникли. Зрозуміло, ми також поспішили подалі від цього місця. Але озирнулися і побачили, що той чоловік лежить сам на морозі. Про його подальшу долю ми нічого не знаємо. Тоді я вперше в житті почув звук сокири, що розсікає череп навпіл, трощить живу, міцну кістку, ось так близько. Той звук не можна забути. Неможливо. Перехожі мовчики, хто зблизька, хто здаля, спостерігали за цією блискавичною сценою, але жоден не наблизився до жертви, навпаки, її залишили лежати саму. Якась жінка, побачивши, що там сталося, бігцем тікала з місця злочину і з жахом напівголосно кричала: "З сокирою, з сокирою!"

"Різдвяна святкова вечеря" була жахливою. Вона тривала з п'ятої до половини десятої. Господарем був д-р фон Франке, всі запрошені були більш-менш приємними людьми, але кожен був сам по собі; в такому ансамблі атмосфера була крижаною. Окрім нас, угорців, там були ще три російські жінки - німкені за походженням: О.К.Гейбель[142], співробітниця музею, зі своєю старенькою мамою та одна немолода жінка на ім'я Луїза Фальке.

Про кожну з них окремо можна сказати, що вони були приємні. Крім них, там був шофер Кох, який у товаристві Франке змінив свій

---

[141] Бессарабський критий ринок, споруджений у 1910-1912 рр.

[142] Гейбель О.К. - співробітниця Музею західного та східного мистецтва, перед війною - головний хранитель. 25 вересня 1941 р. підписала акт прийому ікон від М.М.Чорногубова вже як директор музею. 1942 року - референт у справах музеїв при Генералкомісаріаті. Восени 1943 року виїхала на Захід.

жовчний настрій на посмішку. Молода дівчина кавказького походження - дівиця Клейншмідт, доброзичлива, приємна, але примітивна особа. І нарешті, Бруно Кіндл, родом з Чернівців, наш 25-річний німець-господарник.

Смажена курка і гуска мало не застрявали в горлі. Ті, хто сидів по центру столу, поставленого у формі літери Т, були мовчазні, Франке взагалі був не здатний підтримувати бесіду, ані спрямовувати її, ані хоча б впливати на неї, ми з Дюсі були надто здивовані таким нечуваним невіглаством. Зауважу, що наш шляхетний хазяїн за весь вечір не промовив до нас ані слова. Ми також не наближувалися до нього. Іноді Кох, щоб догодити начальству, пробував говорити голосніше, але потім всі знов впадали у холодну "нірвану". Дюсі сидів поруч мене. Він також був приголомшений. "Такого у нас і бути не могло. Наші найпростіші селяни й ті мають більше такту". Але ми не робили з цього трагедії. Спочатку я скромно поклав собі на тарілку шматочок м'яса з кісткою. Іноді я шепотів щось /кілька слів - не більше/ на вухо Дьюсі. Коли я побачив таке нечуване невігластво, взяв тарілку з смаженим і вибрав собі чотири шматки білого м'яса. Дюсі також насмілився, попросив передати йому те, що лишилося, я з радістю передав йому тарілку, поклав йому бажане, і порожню тарілку поставив перед д-ром Франке.

Д-р фон Франке /іл. XXI/ високий, худорлявий, кістлявий чоловік. У нього на шиї видається адамове яблуко і відіграє воно велику роль в усій його поставі, бо навіть бачачи його обличчя, важко визначити, хто перед тобою - чоловік чи жінка. У нього надзвичайно тонко окреслений ніс і маленькі вуха. А губи жіночі. Рот на будь-який смак солодкий. Маленькі жіночі очка поставлені далі, аніж належить, від брів. Через це на лобі така характерна для старих дівиць риска вразливості, що, між іншим, суперечить солодкуватій лінії тонких губів. Його врочиста промова засвідчує в ньому інтелігентну людину. Він супроводжував промову природними, нешироКими жестами. Не можна сказати, що він визначний оратор, бо не захопив, не повів за собою публіку, але зміст його промови був цікавим і, треба сказати, бездоганним.

Після багатогодинного сидіння усі потроху почали підводитися з своїх місць. Обслуговували Кох, Кіндл та дівиця Клейншмідт. Кох приніс радіоприймач. Він грав роль "заповнювача простору". Ми тихенько сіли у другій половині кімнати і звідти спостерігали за "вищим світом", чекали, коли усім остогидне "засідання". Я сказав Дьюсі, що скоро їх від великої кількості випитого чаю так розіпре, що вони підуть. Але, на думку Дьюсі, від цього вони скоріш за все не підуть, а

просто виходитимуть. Ми ще не зовсім наблизилися до радіоприймача, слухали його, сидячи за столом, і удавали, що нас дуже цікавить все, що тут відбувається, як добре виховані люди, з хорошими манерами, слухали безкінечні банальні побажання з найуважнішим виразом обличчя. А далі ми забули про манери і почали самі крутити радіоприймач. Ми шукали будь-яку хорошу музику, але без успіху! Близько восьмої години наші офіціанти принесли кожному яєшню і варену ковбасу з пивом. У перерві нам подали медові бабки. Ми були далеко не голодні, це добре, але більш не бажаємо такого святкового вечора на чотири з половиною години. Представники вищого світу хотіли - розмовляли, хотіли - не розмовляли. Здавалося подекуди, вони вже увійшли в роль, так їм подобається. Нарешті, господар підвівся, за ним підвелися дами, після загальних слів прощання усі розійшлися.

25 грудня. До полудня в перший день Різдва я писав картину, а Дюсі щось занотовував у щоденнику. На обід була смачна печеня з дикої гуски і торт. О половині третьої в Опері розпочиналася "Пікова дама" Чайковського. Враховуючи умови, вистава була чудовою, лише дерев'яні духові інструменти трохи фальшивили. Вистава тривала близько чотирьох годин, бо під час антрактів довго переставляли за допомогою примітивних засобів декорації. Комічно виглядало, як час від часу долинав стукіт зі сцени через театральну завісу - там, як скажені, забивали цвяхи працівники сцени. Бідні кияни - у них немає сценічного кола, або з технічних причин воно не працює.

В антракті я роздивлявся публіку. Окрім численних німецьких військових та поліцаїв, тут було чимало представників місцевої "надійної" інтелігенції. Гарні, приємні обличчя людей як старшого, так і молодого поколінь. Я з радістю поділився своїми враженнями з Луїзою Фальке, яка погодилася зі мною. Вона розповіла, що місцева інтелігенція завжди прагнула дати своїм дітям гарне виховання і, при необхідності, ховала їх від червоних. Один з її знайомих, професор медицини Богаєвський[143] при появі червоних сховав свою дочку в шафі, аби її не вивезли рити траншеї. На ці роботи брали виключно жінок, не розбираючись з віком. Навіть найстаріші жінки повинні були працювати. Але багато кому з молодих дівчат не можна було особисто вручити повістки, бо вони знаходилися "в невідомих місцях". А ті, кого змусили йти працювати, пройшли жахливі випробування. Посланим на роботи треба було брати харчів на два дні. Їх примушували

---

[143] Богаєвський Олексій Якович (?-?), професор медицини, рентгенолог. Помер по війні в Німеччині.

рити окопи не лише в Києві, а й далеко за його межами, навіть, траплялося, за 70 кілометрів. В одному місці, десь за 70 кілометрів від Києва, було зібрано надто багато молодих дівчат та жінок. Але там військові частини були вже забезпечені робочими руками. Тож відряджених вернули назад. Однак ті не насмілювалися вернутися назад, адже за невиконання робіт на них чекав розстріл. Тому кожна на свій розсуд повинна була шукати собі роботу, працювати без води і хліба, якось дістати собі посвідку про виконану роботу і через три дні пішки, вкрай змучені, всі, хто як міг, діставалися до Києва. Чимало захворіли від тих жахливих бідувань.

У одного хорошого українського майстра - чоботаря, котрий мешкав неподалік від нас, ми залишили свої чоботи. Позаду будинку у дворі він має однокімнатну квартиру, котра слугує водночас за майстерню. За совєцьких часів цю квартиру можна було б назвати, мабуть, чистою. Вдома була лише його дружина, вона сказала, що чоловік за півгодини буде. Ми записали свою адресу на газеті. Він і справді дуже скоро з'явився у нас - покірний, але не улесливий. Взяв у нас роботу, але на наше питання, скільки треба заплатити, сказав, скільки дасте. Через два дні приніс наші відмінні німецькі солдатські чоботи і замість грошей попросив у нас тютюн. Я дав йому три пакунки найгіршого угорського цигаркового тютюну, сказавши при цьому, що Дьюсі ще дасть зі свого боку. Але він настільки зрадів, що не став чекати ще /хоча Дьюсі вже пішов за пакунком/, вибіг з кімнати якнайшвидше, щоб я не передумав.

Син двірника докоряв мене, що я дав дуже велику ціну; у Києві вартість такого пакунку 50 карбованців /це - 5 червінців або 5 RM/, тобто вартість трьох пакунків загалом 15 марок! /у нас вдома я купував пакунок десь філерів[144] за 70/. А втім, для нього німецькі покупці багато важать, у будь-якому разі на його табличці біля напису українською мовою намальовано /написано/ каліграфічними літерами німецькою мовою: "Herrengehunen - Reparatur"[145]. Мабуть, якийсь німецький солдат написав йому, щоб легше було читати: "Herrenschuhen-Reparatur ". Ця нечувана неправильність дуже комічно виглядає в напису, намальованому великими друкованими літерами. Ми з Дьюсі сміялися, коли зрозуміли, про що йдеться. Принаймні так виходить, коли змінюються часи. Увечері при сильному електричному освітленні я зробив замальовку з шофера Коха. Ще

[144] 1 філер = 1/100 пенґе - угорської грошової одиниці.
[145] Ремонт чоловічого взуття (нім.).

зранку я пообіцяв намалювати його. Він, відкинувши свій гонор, попросив мене напередодні увечері не забути про нього. Композиція вдалася /іл. XXII/. Він попросив її для себе, але я дав йому іншу. Він запитав, чи знайомий мені портрет Гітлера, де фюрер зображений у кашкеті з червовою пов'язкою на руці. Він попрохав намалювати і його так само. Я заспокоїв, що намалюю саме так: це простіше, аніж без кашкета. З цього нічого не вийшло.

Маю намір зробити замальовку - портрет нашого приятеля Бруно Кіндла, щоб потім намалювати портрет /іл. XXIII/.

Спочатку вони вдвох мешкали в одній кімнаті, перейшли на ти, але дуже швидко полаялися. Якось вночі вони гуляли разом - було за північ. Та прогулянка закінчилася якоюсь пістолетною історією. Кох багатозначно запитав нас, чи не чули ми постріли з кімнати, бо, мовляв, Кіндл - про це ми дізналися пізніше - хотів його застрелити, або хотів лише пригрозити йому. Я чув зблизька якісь постріли після опівночі, але я вже так звик до них, що не звернув на них уваги. Тоді я ще не знав, про що мова, під час обіду запитав про це Кіндла. Той почав лаяти Коха, що він не товариський і тому подібне - багато в чому він, звісно, мав рацію. Інакше кажучи, вони полаялися. Кіндл переселився з кімнати Коха в маленький номер на одну особу. Але через кілька днів ми побачили цих "вояк" разом біля приймача з шнапсом. Вони вже встигли випити не одну пляшку. Відтоді регулярно п'ють разом, але звертаються один до одного не на ти, а на ви. Відтоді ми їмо разом вчотирьох і між нами немає жодних проблем. Обидва нас поважають за нашу ввічливість. Кожен з них любить музику, вони постійно слухають радіо. Але насправді їм подобаються лише "лимонадні" мелодії. Я частенько жартую, що Кох слухає "Huren-Musik[146]". Сьогодні на мої жарти він сердито кинув: "Es muss such Huren geben[147]" . Він вперто намагався переконати мене, що опера, на яку ми йдемо сьогодні, те саме, що ми уже бачили: там також про кохання, один закоханий, а другий в нього стріляє і вбиває, - одне слово, будь-яка музика така сама, як і інша. Нам з Дьюсі було смішно від такої філософії мистецтва. Між іншим, Дьюсі пояснив мені, що ця "музика повій" торкається його інтимних почуттів, бо вдома у нього є коханка, якій він з шляхетності пише листи французькою, ця жінка має шестирічного сина. Їх портрети прикрашають його тумбочку. "Чудова людина" цей Кох! До речі, нашого молодого приятеля я загнав у куток

---

[146] Музика повій (нім.).

[147] "Тут також мають бути повії" (нім.).

з його музикою. Він був би інтелігентною людиною, шкода, що він не займається серйознішими справами. Він не знає, куди дівати свої добові 15 марок, тож, шукає собі /і знаходить/ компанію для забав. Він каже, що він завжди є "оптиміст". Насправді він велика дитина. Днями запрошую його частіше приходити до нас, я покажу йому серйозну музику. Він відповідає на це, що вже старий, щоб займатися подібними справами. "Sie sind doch kein Optimist, sondern ein Pessimist"[148] - кинувся я на нього, він з сумною посмішкою здався. Після цього ми спереча лися на філософські теми, це його, було відчутно, дуже схвилювало, хоча б цієї миті.

26 грудня. Ми раненько поснідали вдома і швиденько подалися до Лаврського музею, щоб ще у першій половині дня мати час на малювання. 12° нижче нуля. Мороз, вітер і сніг. Наш трамвай повільно суне засніженими рейками, але вже о-пів на десяту ми були там. Більше години не витримували пакування. На обід були смажена курка та торт. На третю годину по обіді були запрошені до Шугаєвського. Трохи запізнилися, тому що шукали, де він мешкає.

Їхній будинок - зразок совєцького будівництва. Був побудований для університетських викладачів, академіків та інших викладачів науковців, будинок був примітивний, зараз можна сказати, що - кам'яні нетрі, сходи триповерхового будинку були настільки вузькі, що не могли слугувати навіть чорним ходом в звичайному прибутковому будинку в Будапешті[149] .

Широка Лютеранська вулиця /до того Енгельса/ прилягає до Хрещатика; навкруги будинку Шугаєвського майже всі будинки згоріли. Ця частина міста була елітним районом Києва[150]. Риси елітності помітні навіть по руїнах, та одному-двох будинках, що вціліли нагорі вулиці.

Шугаєвський зустрів нас з щирою сердечністю, переживав, що ми, бува, не прийдемо. З тісного передпокою він повів нас просто до малесенької кухоньки, де сім'я перебуває вдень і вночі. В кімнаті темпе-

---

[148] "Проте ви не оптиміст, а песиміст" (нім.).

[149] Йдеться про будинок по вулиці Лютеранській, 21/12, споруджений 1931 року для українських науковців за проектом архітектора М.Холостенка. Тут мешкали, зокрема в передвоєнні роки, відомі представники української інтелігенції, як-от художник М.Бойчук, лікарі П.Буйко та О.Корчак-Чепурківський, вчені: економісти К.Воблий та М.Птуха, математик М.Кравчук, механік С.Серенсен, ботанік М.Холодний та ін. Будинок зберігся, і на його стінах встановлено меморіальні дошки на пошану деяких із названих осіб.

[150] Липки традиційно залишаються такими і тепер.

ратура повітря нижче нуля, тому вони переселилися до кухні, там тепліше. Спальні місця /раніше там містилася покоївка/ знаходяться під стелею, туди треба лізти по драбині. Посміхаючись, вони показували, що сплять, як кури.

Дружина Шугаєвського була привітна, усміхнена, виглядала молодою. Не було видно по ній, що хворіє на туберкульоз. Смажить-шкварить. Донька - гімназистка, тиха, висока на зріст дівчинка з гарним обличчям допомагає їй. Вони чекали на нас, був щойно зварений обід, ми були здивовані, адже не говорили заздалегідь, що завітаємо. Сердешні боялися сказати про гостину раніше, мали побоювання, що не приймемо їх запрошення. Ми ввічливо відмовлялися від гостини: обідали дві години тому. Тоді вони запросили нас на обід іншим разом з умовою, що перед цим не будемо обідати.

Обід був досить скромним, хоча видно, що вони намагались будь-що „справити гарне враження". Після прісного "бульйону" подали типову російську закуску під назвою "пиріг". Щось на зразок пиріжків з начинкою з рису та грибів. Тісто було приготовлене з темного, поганого борошна. Але пиріг був дуже смачний. Після пирога подали зрази з картопляного пюре з якимось овочевим наїдком. На десерт - смачний конфітюр з черешні та вишень, до нього чай. Пили справжню російську горілку. Вона була дуже міцною. Приємно було розмовляти з цими простими, гарними та інтелігентними людьми. Дівчинка поводился добре. Приємно було дивитися на цю сім'ю. Дружина займається мікробіологією, тобто науковий працівник. Наразі займається домашнім господарством. Вони не можуть тримати прислугу, бо чоловік одержує лише 90 марок на місяць, і це тоді, коли 2 пуди/32 кілограми/ борошна коштують 120 марок, кілограм свинини - 12 марок. Шугаєвський подарував нам цікаві книги /совєцькі підручники з історії/, за які не хотів взяти гроші.

27 грудня. Сонячний ранок; 21° нижче нуля. Спимо довго. Ми не в стані працювати понад п'ять з четвертю годин. Минулого дня буря зірвала оцинкований дах з будинку, що прилягає до музею[151]. Одне з вікон в музеї якимось чином відкрилося через той вітер, маленькі шибки всі повибивані. Сьогодні цілісінький день вітер стукає у маленькі віконниці, але неритмічно, так що у музейних приміщеннях лунає резонанс, ніби хтось всередині будинку щось розбиває. При першому сильному ударі ми здригнулися, нам справді здалося, що гуркіт йде зсередини. Згадую, вчора, коли буря була сильнішою, нічого такого

[151] Ймовірно, з трапезної палати.

ми не чули. Ми марно намагалися знайти, звідки йде звук, але більш нічого не чули. Знов повернулися до роботи. Раптом знов щось гупнуло. В цю мить щось тягли на подвір'ї, гуркіт стояв неймовірний. Ми з Дьюсі вирішили, що, мабуть, вітер стукає зірваним оцинкованим дахом. Пробували з'ясувати причину шуму, але нічого у нас не вийшло. На тому заспокоїлися і далі пакували предмети при морозі 17°. На цей момент у залі щось грюкало, але ми більше не відволікалися. Коли сяяло сонце, Дюсі зробив кілька знімків з тераси у Лаврі. Наші партизани і досі лежать там, накриті шматками оцинкованої бляхи. Снігові замети завіяли трупи.

Сьогодні в угорському шпиталі ходмезевашархейський лікар-капітан доктор Імре Бан зробив нам друге щеплення. Ми заприязнили з цим лікарем. Він наказав своєму солдатові проявити в рентгенівській лабораторії частину наших знімків. На нашу превелику радість знімки вийшли вдалі. Ми так боялися, що нічого не зробимо, щось з цими знімками станеться. Справа в тому, що дві плівки ми виявили у російського фотографа і це було дорого. І ось ці знімки, які ми зробили на повітрі, дуже важливі для нас, вийшли якісно, а на плівці з археологічними кадрами нічого не видно. Нас засмутила ця неприємність і ми розмірковували, чому так вийшло. Знімки на повітрі були такі якісні, що ми раділи за себе, і за наші фотоапарати. Протягом кількох днів розмірковували про кадри з археологією. Розглядаючи плівку при денному освітленні, виявили, що на плівці немає емульсійного покриття. Кажу Дюсі, що виявник був теплий, ось тому емульсія щезла: оце та причина! В шпиталі також погодилися з моїм твердженням.

Сьогодні по обіді наш приятель Імре Бан зголосився піти з нами до нас на квартиру. Ми показували йому скіфські та давньоугорські старожитності, витончені фігурки звірів, тонкі з трьома лезами, надзвичайно гострі наконечники скіфських бронзових стріл, подекуди збереглися залишки дерев'яних дротиків. Це зібрання приголомшило його. "Так, цей матеріал сам є музеєм!" - говорив він. Від нас пішов фотографувати велику освітлену ялинку на вулиці. Дьюсі позичив йому експонометр, який він увечері повернув. Довго розмовляли. Він врешті усвідомив вагу нашої наукової праці й загалом усієї діяльності в Києві. Дещо читав йому з щоденника. Він зацікавлено пропонував, аби ми запросили заступника коменданта шпиталю лікаря-капітана доктора Андраша Ендре, що завтра і зробимо.

Імре Бан - палкий патріот. Він був вдома під наглядом поліції, не міг телефонувати з свого телефону, не міг увечері вийти з дому. Він

добровільно, зі своєї волі став на цей російський шлях. Інтелігентна, мисляча, серйозна людина. Щойно перетнув угорський кордон, відразу почав вивчати механізм радянського світу, способу мислення. Збирав радянські книги, серед них - праці Леніна, скрізь фотографував. Він казав: "Нам недостатньо боротися з більшовизмом, нам треба глибше пізнати проти чого боремося. Потрібно, щоб наша боротьба мала сенс". Нам здавалося, що він вболівав за свою нелегку працю. Він поважає німців, але є справжнім щирим угорським патріотом. Ми довірливо розповіли йому про всі наші проблеми. Він запевнив нас, що наша поведінка правильна і дипломатична. Може наступного разу він розповість про себе більше.

Звістку про партизанські бої підтвердив угорський лейтенант, який повернувся днями з Чернігова[152]. Партизани затаїлися у великих лісах в землянках. У них були навіть там печі. Вони, озброєні кулеметами, автоматами, мінами, гранатами і належною кількістю боєприпасів, добре володіли зброєю. Угорські солдати також брали участь у розпочатій проти них облаві[153] . Серед них був і Імре Кемері Надь зі своїми людьми. Партизани оточили його та ще з 14 осіб, але Імре зумів прорватися і визволити 12 осіб. Партизани розстріляли двох угорців. Після десятиденних важких боїв з партизанами було покінчено. Було знищено близько шестисот партизанів, всі інші розбрелися по лісах[154] .

Поранених в угорському шпиталі немає. Проте, траплялися неординарні випадки. Один солдат захворів на тиф. У багатьох пальці на ногах зовсім повідмерзали при 25-градусному морозі. Довелося їх ампутувати. Навіть далеко від лінії фронту небезпека чатує на солдата. За два тижні в Дарниці був застрелений вартовий, що чергував на

---

[152] На терені окупованої Чернігівської області діяло багато партизанських загонів. Особливо сильні позиції вони мали в трикутнику: Сновськ - Холми - Корюківка.

[153] Разом з німецькими 213-ою та 444-ою охоронними дивізіями на боротьбу з партизанами було кинуто частини угорської Особливої групи. Одна 105-та легка угорська дивізія (в інших документах - 105-та угорська бригада) за час боїв з партизанами з 1 січня по 31 березня 1942 р. втратила 107 чоловік убитими і 84 пораненими [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.2, спр.174. - Арк.6].

[154] Усі особи, затримані в лісах під час каральних операцій, вважалися німцями та угорцями партизанами. Однак, в лісах ховалося від облав цивільне населення, яке ставало заручником дій партизанів. Ось типовий приклад. Під час одної з операцій каратели втратили вбитими і пораненими 65 солдатів і офіцерів. За німецьким повідомленням, партизанів начебто загинуло в бою 230 і взято в полон ще 200. А ось трофеями стало лише 22 одиниці стрілецької зброї [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.2, спр.173. - Арк.8].

краю соснового лісу. Було оголошено після цього облаву. В результаті затримали 16 партизанів. Вони були розстріляні.

Луїза Фальке розповідала, - в голові таке не вкладається, - що євреї високого рангу знали про те, що Київ заміновано. Доброзичливці - знайомі євреї попереджали її, щоб вона якомога швидше виїхала з міста, бо воно ось-ось злетить у повітря. Не хотіла вірити, думала, що залякують її, і все. Інших про це попереджала. Думала - гадала, що його робити. Врешті-решт дійшла думки: пощо їй у такому похилому віці йти у безвість, своєї долі не уникнути, тому вона залишилася. Коли один за одним почали вибухати будинки на Хрещатику, згадала про попередження знайомих євреїв[155] . Тоді вона зрозуміла, чому втекли усі маєстатні євреї разом з червоними, коли здали Київ. Навіть коли б таке повідомлення мало за собою реальні підстави, мені воно здається дуже однобічним.

28-29 грудня. Під час багатоденних вітань з приводу Різдва, сидячи без пальто та кашкета в холодному, без опалення приміщенні, а потім чотири з половиною години мерзнучи у великій їдальні Дінстштелле, я так промерз душею і тілом, що тепер вже два дні страждаю від сильної застуди. До того іще крижаний холод в музеї 26-го та 27-го. Через це завтра ми не підемо до "клятого" музею в лаврі, а працюватимемо вдома. Дюсі фотографуватиме, я писатиму і малюватиму.

На сьогоднішньому уроці я попросив пані Кульженко дозволити мені змалювати емальовані хрести в її музеї. У відповідь на моє прохання вона, багато разів вибачаючись, повідомила, що внаслідок якихось інтриг вона ось вже кілька днів не є директор музею. Вона детально, в подробицях від початку до кінця розповіла мені про цей прикрий випадок, але так, щоб я водночас навчався мові і ще дечому.

Німці увійшли до Києва 19 вересня 1941 року. Новий український Stadtverwaltung[156], як його тут називають, доручив 21 жовтня 1941 року їй як найстаршому науковому працівнику керівництво музеєм. За три місяці керівництва вона відновила, відбудувала парк навпроти музею[157], вставила шибки в усі вікна[158], з власної кишені

---

[155] Про мінування знало або здогадувалося багато киян, часом спостерігаючи результати цього на власні очі [Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. - К.: Видавничий дім "Амадей", 2002. - С.87-88].

[156] Міська управа (нім.).

[157] Влітку 1941 року, під час оборони Києва, в Шевченківському парку, що навпроти Музею російського мистецтва, було викопано укриття, де дислокувався винищувальний батальйон НКВД. Окупаційна влада наказала населенню розібрати барикади та засипати всі траншеї та протитанкові рови в межах міста.

авансувала всі витрати, відкрила першокласну картинну галерею, виставку порцеляни та меблів у розкішних залах палацу Терещенка. Я був вражений, коли вперше проходив залами музею: жодного сліду від недавніх руїн. Наче я перебував в одному з елітних музеїв в якійсь мирній країні. Чудовий паркет блищав, двері та стіни були чисті[159].

Через два тижні її директорства до неї завітали компетентні чиновники з "Stadtverwaltung"-а і наказали написати офіційну заяву, в якій вона просить звільнити її з посади в зв'язку з хворобою. Вона запитала, навіщо потрібен такий документ, але їй дали зрозуміти, що це є найкраще в її інтересах, бо посаду директора пропонують для якогось художника на ім'я Антон Хомич Середа[160]. Бувши удовою, самітньою, вона боялася чинити опір і написала таку заяву. У цю п'ятницю до неї завітав керівник відділу культури "Stadtverwaltung"-у, український "екстреміст" на прізвище Будяк[161] разом з Геппенером[162], але останній в цій справі не грає жодної ролі, просто працює в тому самому відділі і приніс наказ "Stadtverwaltung"-у, згідно з яким вона тепер вже не є директор музею. Разом з ними прийшов і кандидат у директори, хоча наказу про його призначення ще не було. Пані Куль-

---

[158] Винищувальний батальйон НКВД залишив у Шевченківському парку велику кількість артилерійських снарядів калібрів 76 та 152 мм, використовуваних у дні оборони Києва для встановлення фугасів. Частина цих снарядів стала вибухати 18 вересня 1941 р. - перреддень вступу частин Вермахту до міста, тож в усіх сусідніх будинках повилітали шибки. Решту - десятки розкиданих вибухом снарядів, німці знищували вибухами влітку 1942 р., і знов вилітали шибки в сусідніх будинках, з музеями. Решту снарядів знов виявили випадково навесні 2001 року - під час впорядкування Шевченківського парку - та знешкодили за містом [Вільцанюк І. Сапери ще тижнів два розміновуватимуть Шевченка. // Вечірній Київ. - 2001. - 3 квітня. - С.2].

[159] Київський музей російського мистецтва під час окупації мав назву Музею східноєвропейського мистецтва. Айнзацштаб Розенберга був задоволений роботою П.А.Кульженко. В звітах зазначалося, що "...теперішня керівничка Музею східноєвропейського мистецтва пані Кульженко дуже вміло і далекоглядно керує відновленням музею після вивозу творів мистецтва більшовиками" [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.1, спр.265. - Арк.35].

[160] Середа Антон Хомич (1890-1961), український художник і мистецтвознавець; закінчив московське Строгановське училище (1914), професор, до війни - працівник Київського музею російського мистецтва, у створенні якого брав участь 1922 року. Похований у Києві.

[161] Будяк (Покос) Юрій (1879-1942), український письменник.

[162] Геппенер Микола Володимирович (1901-1971), український архівіст, славіст, палеограф, археограф. Від грудня 1941 р. працював в Академічній бібліотеці, підпорядкованій міській управі. 1943 року брав участь у вивезенні на Захід архівних та бібліотечних матеріалів та в поверненні їх до Києва по війні. Помер у Бучі під Києвом.

женко думала, що вона надалі може залишатися працівником музею, що художник пан Середа дозволить їй працювати науковцем в музеї. Але з великим здивуванням вона почула від кандидата в директори, що для неї місця нема. Наші німецькі колеги в Берліні порекомендували, що за склопотанням дівиці Гейбель вона повинна йти до Франке, у якого Гейбель працює перекладачем і яка у хороших приятельських стосунках з родиною Геппенерів /вони разом слухали оперу Чайковського, на Різдво разом були у нас на вечері/. Ми з Дьюсі з усіх боків обговорювали цей ганебний, незрозумілий з позиції українців випадок. Українці не можуть не поважати себе, не можуть йти по трупах; замість доброго фахівця європейського рівня призначають на посаду українського "екстреміста", який уявлення не має ні про науку, ні про щось подібне.

Вечорами о десятій годині в кімнаті нашого приятеля Коха ми слухаємо по бєлградському німецькому радіо оперативні зведення. Кох люб'язно, привітно і ввічливо ставиться до нас, особливо після того, як я намалював його (і мав бути намальованим у такій само позі, як Гітлер). Наш приятель Кіндл пиячить, пиячить, пиячить.

30-31 грудня. Моя простуда якось минула до дня Сильвестра[163]. Свій домашній арешт я пом'якшив, окрім археологічних досліджень, ще заняттями мистецтвом.

За допомогою одного німецького лейтенанта Хуго Штеле /іл. XXIV/ , який втік від холодів з готелю "Палас" до нас, і завдячуючи нашому приятелю Кіндлу /шнапс/, я відшукав і привів до нас одного старого настроювача фольксдойча[164] Густава Варнхольца. Він ледь говорить німецькою, а його племінниця Ірма Варнхольц - прибиральниця в готелі "Палас". На радощах я почав переставляти до нас піаніно. З допомогою слюсаря відкрив двері до їдальні, де воно стояло. Кілька здоровенних українців та лейтенант Штеле перенесли його до гардеробу нашого помешкання. Коли прийшов старий настроювач, піаніно було на новому місці.

Наше помешкання складається з трьох кімнат: з довгого передпокою на зразок коридору, двері ведуть до середньої або, краще сказати, маленької кімнати - кабінету з одним вікном. Праворуч від неї ще одна маленька - гардеробна без вікон. Вона така маленька, що двом чоловікам в ній неможливо одягнутися, а умебльована нефарбованою вішалкою з сосни та гарненькими настінними дзеркалами. Піаніно по-

---

[163] Переддень Нового року.

[164] Місцева особа німецького походження.

ставили на місце дзеркала навпроти дверей. Перед вхідними дверима знаходиться наша досить простора спальня з двома вікнами. Біля дверей з правого боку встановлено кран, це архаїчний побутовий кран; його "гусак" такий короткий, що вода з нього тече не до умивальника, а на внутрішній край, туди, де лежить мило, через це підлога, стінка і двері одразу забризкуються, коли сильно відкрити воду.

Два залізні ліжка стоять біля стіни навпроти дверей, тобто ногами вперед. Між ними я з гардеробної поставив трюмо. Меблі в нашій кімнаті - один простенький столик з шаховою дошкою, два примітивні стільці, великий стіл, два маленькі на зразок крісел стільці, одна велика шафа з вітриною. Моя шафа для одягу стоїть у кабінеті: спершу вона була буфетом, типовий радянський виріб: вгорі частина зі склом, в центрі - місце для посуду з дзеркалом на задній стінці. Нижче - скриньки для білизни. В середньому і вищому відділенні стоять книги[165]. Найсуттєвішим з меблів в нашому "кабінеті" - письмовий стіл радянського виробництва; чи не єдиною його позитивною якістю є те, що до нього можна сісти одразу з обох боків. За ним і працюємо, крім цього, Дьюсі фотографує на ньому, бо він стоїть на рівні з нашими вікнами. Десь на закутках трапезної, що неподалік від музею в лаврі, Дьюсі "здобув" величезну електричну лампу, яка освітлює велику залу; її з'єднали з настільною лампою і тепер маємо вдосталь світла. Як я уже писав, ми ніколи не затемнюємо наші вікна, лампи у нас постійно світять скрізь, навіть на стелі. Електричний струм безкоштовний, світло горить цілу ніч в коридорі перед нашою квартирою і на дворі /за вищим розпорядженням/, бо так безпечніше.

А втім, стосовно постачання електроенергії - завтра збираємось піти до Франке з проханням від Шугаєвського просити для нього дозволу як для людини, що займається науковою працею, "не відрізати" в його помешканні електричні дроти згідно з новим циркуляром по місту. Вчора до нього приходив на квартиру представник електромереж. Зваживши на умовляння господаря, дав йому два дні відступні.

Повертаючись думкою до нашого помешкання, скажу, що ми почуваємо себе в ньому добре. Стіни нещодавно пофарбовані, двері, вікна чисті, хоча вікна трохи бруднуваті. Паркет також занехаяний, хоча наша прибиральниця щоразу протирає його вологою ганчіркою. Мови нема, щоб натерти його мастикою.

Наш будинок побудований в другій половині минулого століття.

---

[165] Мається на увазі так званий "боженківський" буфет - масова продукція Київської меблевої фабрики ім. Боженка.

Двоповерховий наріжний будинок, огороджений цегляним парканом[166] . Окрім головного входу, є ще ворота, через які в'їжджають на подвір'я автомобілі. У цих воротах є маленька хвіртка для людей. Через неї ми ходимо. Вхід занедбано. Будинок колись належав Терещенку і був панським палацом. Вишукані оздоби карнизів у кімнатах та залах, розкішний паркет в деяких кімнатах зберігає пам'ять про той життєвий рівень, який тут колись панував. Наприклад, паркет у кімнаті нашого приятеля Коха, в кімнаті з боку вулиці, навіть у сьогоднішньому занедбаному стані є шедевром інтарсії. На подвір'ї є помешкання для двірника та слуг, щось на зразок каретника, які, зрозуміло, давно вже використовуються в інших цілях. На дворі в снігу валяються різні канцелярські прилади, поганенькі меблі, в цілковитому безладді, просто неба. Позаду в одноповерховому будиночку, мешкає з родиною наша двірничка. Вікна, звісно, заклеєні, треба сказати, що днями в 21-градусний мороз ця добра українська жінка заклеїла паперовою стрічкою усі наші вікна. Дуже сумлінна, скромна, роботяща жінка. Ми часто користуємося послугами її 12-13-річного онука - посилаємо його, куди нам треба в ролі "кур'єра". В сім'і є ще одна 3-4-річна гарненька дівчинка.

Прибирати будинок приходить ще одна прибиральниця-помічниця: з великими очима, худа, але доброзичлива, привітна, метка жінка, у ній не лише за зовнішніми ознаками, але й у поведінці виявляється тілесно-душевна убогість. Жахливо незграбні виглядають літні муляри та інші робітники, які працюють в будинку, зокрема, один молодий муляр. Спочатку я злякався, що можуть робити в нашому домі такі люди, подібні до розбійників. Але після спілкування з ними по справі, переконався, що вони доброзичливі, а мої німецькі колеги твердили, що вони ще порядні люди. Допомагали нам пересувати піаніно в наші апартаменти.

Наш чесний і порядний Варнхольц прийшов десь перед обідом зі своїми інструментами. Він намагався говорити німецькою, але ми просили його розмовляти російською. Тільки зауважив наше доволі непогане піаніно з написом українською, почав лаяти цю примітивну марку: цей низькоякісний інструмент не вартий роботи настроювача, устрій та клавіші зроблені з найгірших матеріалів, ключі не тримають настрійки, хоча й вкладені в лиття і т.п., врешті-решт, освідчився Кіндлові, що для піаніно - велика честь, якщо на ньому гратимуть такі високоповажні пани. Хоч він русифікувався, однак виглядав, як типо-

[166] На місці паркану у повоєнні роки звели новий будинок.

вий німецький ремісник. Відвертий, у всьому критичний, великий скептик, хоча загалом доброзичлива людина. Фортепіано треба було настроїти на пів тона вище. Три години з ним мучилися. Пригостив Вернхольца бабкою, купленою в домі, він з радістю прийняв гостинець. Коли запитую про платню, відповідає, що гроші його не цікавлять, краще, коли я дам йому хліба, сала, вершкового масла або будь-які інші продукти. Скаржився, що вони голодують. За теперішньої війни цей інструмент нікому не потрібний, ніхто на ньому не гратиме. Про теперішню німецьку систему у нього було одне зізнання, що знову тільки зміни, знову лише зміни. Я приніс йому дещо від обіду, тут в домі знову купив бабку. Пізніше роздобуду для нього сало.

Лейтенант Штеле через своїх знайомих у готелі "Палас" випросив для нас ноти. Цікава людина цей Штеле. 25-річний, усміхнений, тихий, уважний і ввічливий. У нього визначні нагороди. Зараз, після важких боїв, він у відпустці. За останній подвиг, як чув від інших, його було подано до нагороди Ritterkreuz[167]. Своєю протитанковою гарматою він знищив 16 російських танків, в тому числі два великих. У нього хворе серце. Видно, що йому приємно у нашому товаристві, ніколи не набридає. Він музикант /скрипаль/, але уважно слухає "музику повій", сміється, коли я символічно показую вказівним пальцем, що сердиться наш приятель Кох з приводу поганої музики, яку транслюють по радіо. Одного разу, коли ми повернулися в свої хороми, Дьюсі сказав: "Але справді ці музичні номери саме цим закінчуються".

Наш приятель Штеле повідомив, що знає одну хорошу піаністку в готелі "Палас", у якої можна позичити ноти. Я зрадів. Штеле домовився з нею про зустріч, о п'ятій вона прийде до нас. Мені було незручно, я сказав, що занедужав. Вона з'явилася точно у призначений час. Серафіма Василівна Бокій, професійна піаністка. Жінка середнього віку, інтелігентна, з чесним обличчям. Руки в неї забинтовані. Я запитав, що трапилося. Відповідь: тривалий час чистила картоплю в готелі "Палас", спрацювала до крові на руках, тому вони забинтовані. Що платять? - запитую. 8 карбованців /80 пфенінгів/ на день, обід, трохи хліба. Її робочий день триває з 7-ої до 3-ої по обіді. Але нещодавно через свої руки одержала інше, краще місце: покоївки на 3-му поверсі, задоволена новим призначенням. Її чоловік - співак-баритон в оперному театрі. Уже давно не одержує жодного карбованця, опера щойно відкрилася, можливо, колись заплатять, вона утримує чоловіка, 15-річну доньку і ще кількох родичів, які живуть у неї, - і усе це своєю за-

[167] Лицарський хрест (нім.) - німецький орден.

робітною платнею в готелі "Палас". З радістю погодилася дати нам ноти, а я в обмін на них продукти, пригостив її бабкою, вона сказала, що давно не їла чогось подібного. Тут з'явився наш приятель доктор лікар-капітан Імре Бан зі своїм колегою і піаністка-покоївка попрощалася з нами. Я відразу послав з нею за нотами сина двірника, вона мешкала неподалік на вул. Леніна[168] , 7 кв.15. За кілька хвилин у нас були усі сонати Бетховена, прелюдії Баха і фуги "Zauberflote"[169] Моцарта - чудові твори.

Імре Бан розповідає, що угорський шпиталь випроваджується, бо залишатися у прекрасному будинку шпиталя, що знаходиться за межами військового округу, вони не можуть. Через голод навесні можна сподіватися страйку, німці бояться найгіршого, не дозволяють їм залишатися там. Їм дали будинок туберкульозної лікарні на березі Дніпра, та вони цим не дуже задоволені. Зараз білять стіни, дезинфекують приміщення швидкими темпами, щоб з 10 січня можна було туди переїхати.

Один угорський офіцер, який приїхав з Чернігова, розповідав, що за кілька тижнів до того у Чернігові до угорського коменданта прийшов російський інженер, аби відремонтувати центральне опалення. Довго не було видно, щоб щось робилося, хоча інженер постійно приходив до праці. Через якийсь час це стало підозрілим, про це доповіли німецькому командуванню, за чиєю рекомендацією ніби й прийшов цей інженер. Обстежили усю виконану працю: він заклав в опалювальну систему вибухівку, його розстріляли.

Саме тоді, коли до нас приходив старий Варнхольц настроювати піаніно, неподалік від нашого будинку скоїлося жахливе політичне вбивство. У своєму помешканні були закатовані композитор Ревуцький та його дружина. Композитор сидів за піаніно, тут в кімнаті знаходилася і його дружина. До помешкання вдерлися "невідомі злочинці", жінці лезами тричі перерізали горло, а чоловіка вдарили сокирою по голові і зникли[170].

---

[168] Нині - вул. Богдана Хмельницького.

[169] "Чарівна флейта" (нім.).

[170] Ревуцький Дмитро Миколайович (1881-1941), український музикознавець, фольклорист, літературознавець, старший брат композитора Левка Миколайовича Ревуцького (1889-1977) та батько Валеріана Дмитровича Ревуцького (нар. 1911 р.), українського театрознавця - під час окупації Києва мистецького керівника театру-студії "Ґроно"; нині - в США. У день загибелі батьків перебував поза Києвом, бо подався у рідне село Іржавець за продуктами. Ревуцькі мешкали в будинку "освітян", спорудженому в 1930-і рр. на вул. Караваєвській (Л.Толстого), 15, у флігелі. Вбивці належали до більшовицької підпільної диверсійно-підривної групи В.Кудряшова

Пані Кульженко повідомила, що вчора була у Франке. Ось її історія. Редактор якоїсь нової української газети, яка і досі виходить, один український університетський професор історії, з яким вона працювала протягом шести років, запропонував їй писати до газети статті з історії мистецтва[171] . Позавчора вона зустрілася з цим професором, який, між іншим, знав про її звільнення, навіть говорив про це з Франке. Він умовив її піти до Франке, якому ця історія була вже відома. Вчора спочатку вона пішла до банку забрати„.зарплату для своїх працівників. Саме в цей час в музеї з'явився новий кандидат у директори, він шукав її. Йому сказали, що вона пішла до банку. Він сказав, що за годину повернеться. Але пані Кульженко не бажала розмовляти з такою дикою людиною, вона пішла до Франке, який ввічливо її прийняв. Одразу ж сів за друкарську машинку і на офіційному бланку написав такий лист:

"Kiew, 30.12.1941.

Frau Kulschenko, Pauline ist Direktorin des russischen Museums. Eine Ablosung von dieser Stelle kann durch die ukrainische Stadtverwaltung nicht erfolgen, da heirzu eine Zustimmung von der deutschen Stadtbehorde zunachst nicht ertelit wird. Da voraussichtlich das russische Museum nicht in Obhut der Stadt bleibt, mussen bis zum Entscheid aus Berlin uber die ehemals staatlichen Museum alle Dinge beim alten bleiben. -

Der Leiter der Gruppe Wissenschaft

Dr. Von Franque, Bereitschaftsfurer" [172]

(1909-1942), посмертно - Героя Радянського Союзу (1945). Мотивом убивства, здійсненого за вказівкою підпільного міськкому КП/б/У, був нібито виступ в окупаційній пресі з наклепом на радянську культуру [ЦДАГО України. Ф.1, оп.22, спр.284. - Арк.13]. Через півроку вбивців - В.Кудряшова, Ф.Ревуцького, С.Пащенка та І.Левицького - заарештовано поліцією безпеки і СД та розстріляно [Нове українське слово. - 1942. - 17 липня]. Подружжя Ревуцьких поховано на Новому Байковому кладовищі.

[171] Мається на увазі Штепа Кость Тодосійович (1896-1958), український історик, доктор історичних наук, завідувач кафедрою античної історії Київського університету ім.Т.Шевченка, був заарештований (18.3.1938-27.9.1939). В окупованому Києві - редактор газети "Нове українське слово", що виходила в грудні 1941 - жовтні 1943 рр. Помер у США.

[172] "Київ, 30.12.1941.

Пані Кульженко Поліна - директор російського музею. Українська міська управа не може звільнити її з цієї посади, оскільки на це поки що не дає згоди німецький міський орган влади. Оскільки російський музей, очевидно, не залишиться під опікою міста, то до рішення з Берліна про колишні державні музеї всі справи мають залишатися по-старому.

Начальник наукової групи,

Доктор фон Франке, тимчасовий керівник".

Повернувшись до музею, пані Кульженко дізналася, що кандидат у директори вдруге не приходив.

Сьогодні, в день Сильвестра наш приятель Кох обласкавив запросити нас поїхати його машиною на десяту годину до лаври. Разом з нами зібрався Кіндл, щоб якось налагодити опалення. Мороз був близько 15 градусів, в музеї було вибито шибки, ми не ризикнули працювати без опалення. До речі, Дюсі кахикав цілу ніч, бо застудився. Ми назбирали дровенят серед собору, взяли великий шматок цинку від даху, щоб підстелити під вогонь, і у виставковому залі музею на цементній підлозі розклали вогнище. Далі пакували близько трьох годин. Ми не мерзли і навіть скинули з себе навушники та шаліки. Оцинкований шматок пересували до того місця, де працювали, так що проблема була вирішена. Закінчивши працю, ми набрали на подвір'ї лаври снігу в кошик, висипали його на вуглини і спокійно пішли.

Вчора Дюсі зробив за допомогою автоматичного експонування наш груповий знімок, нас четверо: Кіндл, лейтенант Штеле, Дюсі Ласло і я /в дверях нашої кімнати з піаніно/ (іл. XXIII). Перед цим по обіді я почав малювати акварелями, як і обіцяв, замальовку нашого приятеля Герберта Коха. Цей "добродушний" товстун сидів у темних суконних штанях, тапочках, в красивому светрі. Навколо нього міщанський антураж: стіл, за яким він сидить, підпираючи велику голову лівою рукою, лампа з білим абажуром, годинник, підручний словник з російсько-українсько-німецької мови.

Я запевнив його, що перш, ніж намалюю з нього репрезентативну картину /портрет/ а-ля Гітлер, потрібно зробити екскізи. Він сидить охоче з пердчуттям результату. Я сам переживаю, аби не зіпсувати так успішно початий портрет, хто ж тоді возитиме нас на машині до лаври?

Сьогодні по обіді один за одним до нас прийшли друзі: лейтенант Штеле, Кіндл і дівиця Клейншмідт, кожен на хвилинку, щоб привітати нас з Новим роком. Дівиця Клейншмідт нафарбувала, напудрила своє красиве монголоїдне обличчя, а усі інші принади надміру напарфумила. Вона також благала, щоб її намалювати. Ми пообіцяли: з радістю це зробимо. Акварелями дуже важко писати портрет, особливо молоде жіноче обличчя. Але малюючи Коха, винайшов спрощений метод, який полягає в тому, що при можливості малюю усю постать в якомусь характерному русі, таким чином голова виглядає маленькою; на обличчі я фіксую кілька суттєвих рис, які при забарвленні створюють відчуття схожості. На портреті Коха цей трюк вдався, хоча б не зіпсувати портрет при завершені. Що то бу-

де, коли портрет дівиці Клейншмідт не вийде? Втратимо авторитет!

Увечері я зіграв хворими руками кілька сонат Бетховена. Потім репетирував Дюсі. Кох зустрічатиме Новий рік з нашою пралею, дружиною одного хорошого лікаря-професора. Її чоловіка червоні забрали з собою, щоб той не потрапив до рук німців. Вона залишилася з своїм 13-14-річним сином - підлітком без будь-яких засобів до існування. Вона утримує себе і старшу сестру, яка також з нею, пранням. Про неї ще розповім детальніше. Зараз зауважу, що вона безперечно аристократка, походить з інтелігентної родини.

Час - близько 12-ої ночі на Сильвестра. До кімнати долинає часта то далека, то близька стрілянина з гвинтівок. Спочатку подумали, що то "фейерверк". Але потім, прислухаючись, зрозуміли, що то постріли. Мабуть, німецькі солдати вітають Новий рік пострілами. До нас у кімнату заходить Кох, потискує нам руки, бажає нам і нашим родинам щасливого Нового року.

1-2 січня 1942 року. В день Нового року прокинулися о половині десятої. Пішли до Франке /були в нього через дві години/, щоб привітати його з Новим роком, але насправді у нас була справа: наш приятель Шугаєвський просив нас взяти у Франке листа, з таким текстом, що він, науковий працівник, виконує письмово наукову працю, бо припинять постачати йому електроенергію, як він каже: обріжуть дроти. З цим до нього приходили вчора, але він випросив дводенну відстрочку. Ми поверталися радісні з щасливим листом для нього. Він пригостив нас смачним лікером з чорниць, якимось простим тістечком і запросив на обід на їхнє Різдво, яке ми прийняли. А втім, вони святкували і наше Різдво. В малесенькій кухоньці на столі стояла маленька, гарно прикрашена ялинка. Сподіваються, що на їхнє Різдво буде центральне опалення і у внутрішній кімнаті.

Після обіду ми пішли на квартиру /вул.Михайлівська, 20/ до пані Кульженко, щоб повернути їй позичені нами книги і попросили в неї літературу про стару топографію Києва. Вона була так люб'язна, що в кожній книзі зробила позначки стосовно Угорських Воріт та " Угорського урочища". Це те саме місце, що і "Аскольдова могила", яка знаходиться над Дніпром, на північ від зруйнованого ланцюгового мосту. Мабуть, цей Ланцюговий міст був місцем переправи на великому степовому шляху. Від передмістя по звивистій дорозі можна потрапити на те місце, що береже імена угорців[173]. Здається, кочові народи, перш

[173] Нині на Аскольдовій могилі встановлено пам'ятний знак на згадку про перебування тут угорців 898 року.

за все, угорці, в'їжджали до Києва в цьому місці /через Угорські ворота/ на околиці, приїздили зі своїм крамом і, можливо, тут міняли його. Але угорці прямували також і далі, до центру міста, його серця, про це свідчать нещодавно відкриті давньоугорські могили на території найдавнішої частини міста - на подвір'ї Десятинної церкви, про яку в останній праці радянського періоду повідомив ленінградський археолог Каргер[174]. Ще одну княжу могилу розкопали в перші роки нашого століття на Великій Володимирській вулиці /біля Золотих воріт /іл. VI/. Ця чудова знахідка була у мене в руках в 1935 році, коли я був в історичному музеї. Зараз декілька незначних фрагментів знайшли з суттєвої для нас знахідки. Наші російські колеги з археології усі, без винятку, дивуються, як це так, що ми вважаємо ці знахідки угорськими. Вони гадки не мали про те, що то є, якийсь глибинний зміст у давньоугорських старожитностях, тим паче, не розуміють їх наукової цінності. Ленінградець Всеволод Арендт[175] був єдиною людиною-вченим, який у 1935 році наполягав на необхідності вивчати роль кочових народів, насамперед, угорців, у виникненні державності Київської Руси. На відновлених картах Києва X-го століття великими літерами написано в зазначеному вище місці "Угорське урочище", або просто "Угорське"[176].

Наразі давайте-но оглянемо помешкання пані Кульженко. У 1928 році, після того, як їх виселили з власного будинку на вулиці Пушкінській[177] з чоловіком, дочкою та нянею, дали їм гарну чотирикімнатнатну квартиру. Потім їх примусили все більше тіснитися. Одну кімнату, яка слугувала чоловікові за кабінет, віддали якомусь комуністові, що ходив до кухні та інших приміщень через її їдальню. Дитячу кімнату, останню, віддали одній жінці-комуністці. Таким чином, тривалий час вона мешкала під одним дахом з сторонніми людьми. Хоча Кульженко продала багато чого з своїх меблів /включно з

---

[174] Каргер Михайло Костянтинович (1903-1976), російський археолог, дослідник київської старовини, автор двотомника "Древний Киев", виданого в 1958-1961 рр.

[175] Арендт Всеволод, російський історик.

[176] Крім названої вище публікації В.Козловської, де міститься посилання на праці Н.Феттіха, слід вказати також на статтю С.Ширинського - з посиланнями на публікації Н.Феттіха 1931 та 1937 років. Див.: Ширинський С.С. Угорські речі в курганах Русі X ст. // Зб.: Слов'яно-руські старожитності. - К.:Наукова думка, 1969. - С.118-124.

[177] У будинку на Пушкінській, 4 містилася відома друкарня видавців Кульженків. 24 вересня 1941 р. цей будинок висаджено в повітря під час тотального нищення Хрещатика.

чудовим піаніно/, про її квартиру і тепер можна сказати, що це - першокласне помешкання. Дорогі стільці, на дивані та на стіні - українські килими, в одній шафі старовинний, розкішний годинник, по стінах виняткові картини та кольорові репродукції відомих картин. В одному кутку гіпсова копія Венери Мілоської у натуральний розмір. Прохід через кімнату вона зробила таким чином, що частину книжкових полиць чоловіка перенесла з кабінету до своєї кімнати і перегородила ними двері. На ці полиці поставила копії скульптур, що відтворюють театральне дійство. Вона чекала на нас у кімнаті, де було натоплено, що на сьогодні для Києва є велика рідкість. Книжкові полиці впродовж усіх стін в її кімнаті були заставлені книгами, головним чином, творами з історії російського мистецтва. Маю зауважити, що кімната пані Кульженко була у Києві чи не єдиною, де паркет був у хорошому стані. Квартира так само, як і її музей, були дбайливо доглянуті. Вона енергійний, кмітливий, хороший організатор, але при цьому її мова надзвичайно вишукана, добірна, вона - сучасна аристократка, з числа людей вищої раси.

Я висловив своє захоплення помешканням. На це сумно махнула рукою. Вона взяла одне видання з мистецтва, показала, яку раніше мали квартиру у власному будинку. Частина їх квартири, прикрашена українськими текстильними виробами, була як зразок надрукована у тому виданні[178]. Старенька няня[179] - зворушлива істота. Маленька, висохла, худа, невродлива. На одній половині обличчя пляма - родинка. За віком близько вісьмидесяти. Трохи згорблена. Її тоненький голос важко вибирається з горла. Приймає нас, людей озброєних, у військовій формі, у чоботах, з певним хвилюванням, але усміхнена риска на її доброму обличчі говорить, що вона нас не боїться. Поволі просувається до дверей і чекає, доки ми з пані Кулженко проходимо до великої кімнати. У маленькій кімнаті ліжка для них двох: чисті, охайно застелені металеві ліжка з гарними подушками і покривалом. Біля одного стіну покриває чудова вишивка початку XIX століття /з

---

[178] Кухня-їдальня помешкання В.С.Кульженка на Пушкінській, 4 була умебльована й декорована в "народному" стилі. Про це йдеться у виданні: Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Т.1. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. - К., 1914. - С. 98.

[179] Марія Костянтинівна Лісовська (1863-1946), литвинка, францисканка. Мужньо пережила всі воєнні незгоди разом з Поліною Аркадіївною Кульженко. Померла в с.Синява на Київщині. Після цієї - останньої втрати - П.А.Кульженко повернулася до Києва, де й була заарештована [Див.: Білоконь С.І. - Ibidem. А також - Кульженко П.А. Спомин // Пам'ятки України: історія та культура. Ч.!. - 1998. - С.149-153].

рослинним орнаментом/. Над нею оригінальна картина відомого художника Врубеля того періоду, коли працював у Києві /Благовіщення/[180].

Ми передали повідомлення Франке, згідно з яким адресований до "Stadtverwaltung" і переданий пані Кульженко довгий, суворий за тоном лист вона не повинна сама нести адресату, як гадала у простоті душевній, а доставити через кур'єра пану Геппенеру, чиновникові відділу культури, наказавши кур'єру, щоб той ні в якому разі не повідомляв, від кого приніс листа. Ми передали їй наше побоювання, висловлене нами при Франке, що українські екстремісти можуть її, одиноку жінку легко вбити, якщо вона залишиться директором. Я запропонував Франке звільнити Будяка, одного з керівників відділу культури, великого українського екстреміста, він сприйняв це з розумінням і пообіцяв, що як тільки доктор Кляйн повернеться з Німеччини, примусить його прийняти музей пані Кульженко, а її саму надалі залишить науковим співробітником. Щоб тим самим знешкодити екстремістів проти неї. Вона була щаслива, отримавши цю звістку, і не переставала дякувати нам.

Наш друг Кох влаштував дводенні свята. Для такої оказії роздобув велику кількість пива, шнапсу, кілька тістечок і двох жінок. Щоб все це мало більш стильний вигляд, організував для себе темно-блакитну електролампу[181]. Дюсі ще на вечір Сильвестра вмолив мене подивитися „проститутське освітлення", тому що воно „цікаве". Але я не бажав перешкоджати доброму настрою. Більше того, навіть о десятій годині вечора не прийшов до нього на звичайне прослухування оперативних зведень, тим паче, що наш друг Кох подав інформацію, що по радіо сьогодні будуть передавати новини о 1-ій годині ночі. Наша триваліша відсутність мучила його. Декілька разів приходив до нас, то одне, то друге приносив скуштувати. Ми вивчали топографічні праці по Києву, одержані від пані Кульженко, і розмовляли про археологічні проблеми. Потім увечері новорічного дня, нічого не передбачаючи і не підозрюючи, перейшли послухати новини о 10-ій годині. Блакитне освітлення справді було фантастичне. Воно цілковито змінило помеш-

---

[180] Двофігурна композиція "Благовіщення", виконана М.Врубелем 1884 р. в техніці олія, акварель, належала до особистої збірки В.С.Кульженка. [Див.: Яремич С. Михаил Александрович Врубель. Жизнь и творчество. - М.: Издание І.Кнебель, 1911. - С.22]. Подальша доля твору невідома.

[181] Такі лампочки широко використовувалися під час оборони Києва для світломаскування ("затемнення", як тоді казали).

кання Коха. Одне ліжко, яке раніше належало Кіндлу, він викинув, з першої кімнати приніс квадратний стіл для бенкету. Біля нього на головному місці сиділа наша красива і аристократична праля. Праворуч від неї галаслива п'яна фольксдойч /стара повія/, яка намагалася споїти мене, при цьому шепотіла на вухо історію свого життя. Дюсі розмовляв з лейтенантом Штеле, я сів біля приймача, але п'яна повія не відступала ні на мить. Я попросив її, що зараз почнемо слухати свіжі оперативні зведення, та її ніби прорвало і вона без перерву щось белькотіла про себе. Кох ходив туди-сюди, приносив нові і нові пляшки. На якийсь час підсів до крісла гарної пралі, обійняв її за талію. Потім дуже коротко дві жінки зникли. При потужному освітленні я побачив, що обидві досить сп'яніли. Але красива праля поводилася гідно. Кох ніжно пестив її обличчя, притискаючи до себе. Незабаром вона вимкнула яскраве світло, і уся компанія знову залишилася при попередньому фантастичному освітленні.

На тумбочці Коха з'явилася фотографія гарної пралі у стоячій рамі в стилі модерн. Він прохав мене вставити фото, що я залюбки виконав.

Кіндл пішов деінде святкувати Новий рік. Він так і не повернувся додому впродовж цілої ночі. Ми домовилися 2-го вранці о половині дев'ятої здійснити спільну поїздку у лавру на автомобілі. Але в кімнаті Коха не було сліду приятеля Кіндла. 26-градусний мороз. Гадали, що могло з ним трапитись. Спочатку ця історія з пістолетом, потім пістолет „зник", а тепер його самого не було вдома цілу ніч. Кох твердив, що він уже - „мертвий". Ми поїхали без нього. Кох поквапився перед тим у гараж по автомобіль, ми - за ним. Але кого ми оце раптом бачимо? Наш приятель Кіндл крутиться біля машини і разом з Кохом намагається її завести. Він поїхав з нами у лавру „організувати вогонь", та незабаром залишив нас, твердячи, що хтось високий приїжджає здалека, йому треба бути в Dienststelle. Ми залишилися самі у музеї лаври при 20-градусному морозі. Підтримували вогнище і таким чином якось витримали з девятої до половини першої. Кох приїхав за нами на машині.

Після обіду я пішов за ліками до угорського шпиталю, а Дьюсі вдома фотографував. На руках від грубої праці з'явилося багато подряпин. В аптеці угорський лейтенант не переставав дивуватися з моєї німецької форми. Даремно пояснював йому, що я не солдат, а угорський державний чиновник. Врешті він поцікавився: „Хіба не достатньо було одягнути угорський однострій?" У відповідь я розповів, що ми зверталися з проханням видати нам угорські мундири, але нас не по-

слухали. Присутні офіцери глянули один на одного і трохи засмутилися: "А німці не бажали допомогти вам?" - запитували вони з цікавістю. На це я їм відповів, що німці за власним бажанням видали нам усю білизну і верхній одяг, чоботи, зброю, а на додаток у вигляді різдвяного подарунку одержали шкіру для нової пари чобіт. Мені було жаль наших угорських офіцерів. Вони порядні і доброзичливі угорці. Я спричинив їм - мимоволі - справжній біль. Але я повинен був захистити себе від їх нарікань і підозри. Зараз ми бачимо, що в цивільному одязі абсолютно є неможливим наше пересування по місту. Залізницею в цивільному ми теж не могли б приїхати. Невійськові пасажири загалом не можуть сісти до потягу. А німецька офіцерська форма відчиняє перед нами будь-які двері. Ми вдячні німцям за це.

У Коха сьогодні цілий день поганий настрій. В автомобілі заплакав, кричав, коли машина на сильному морозі зупинилася. "Ich bin heute mit meinen Nerven kaput"[182] - волав. Кіндл і Штеле розповідали мені, що гарна праля йому все дозволяє, окрім одного. Але, незважаючи на це, сьогодні увечері гульки продовжувалися при фантастичному освітленні. Під час обіду Кох з великим задоволенням показав принесені яйця /приблизно 15-20 штук/ і не приховував, що це до вечірнього бенкету. Отже, увечері слухали зведення у Штеле по маленькому французькому приймачу /досі ми не знали, що в нього є приймач/. Ми дружньо розмовляли з сором'язливим, інтелігентним лейтенантом, у якого були дуже гарні манери. Він розповів нам подробиці тих боїв з росіянами, в яких брав участь. Багато цікавого, людського почули від нього. Ми теж розповідали йому про наше буття. Розповіддю про одне враження розважив його Дьюсі. Мій друг Імре Бан провів його в одне амбулаторне приміщення шпиталю. Всередині чимось займалися доволі багато солдатів. Кожен стояв на одному місці і щось мацав. Перед ним сидів навпочіпки інший солдат. У темряві Імре Бан каже: "Чорт забирай! Чому не вмикаєте світло? Не побачите х..... один одного!" Він одразу увімкнув світло. Наші солдати стояли там повністю одягнені, у руках тримали плескату тарілку, на неї поклали свою шляхетну частину тіла, а інший солдат, сидячи навпочіпки, якимось розчином омивав їх хвору частину тіла. Колега Бан розповів, що серед них багато венеричних хворих.

3-7 січня. Відносно тихі, але напрочуд стрімко плинні дні. У першій половині дня пакування у музеї лаври, а після обіду майже щодня при-

---

[182] "Сьогодні моїм нервам настав кінець!" (нім.).

ходить наш приятель Імре Бан. День Сильвестра в угорському шпиталі минув досить бурхливо. Майже кожен угорський офіцер взяв собі українську жінку. Імре Бан зробив при цьому добру міну, він справді хороший колега, в цій грі не брав участі. Користується кожним випадком, щоб пізнати менталітет українців. Він розповів про випадок, характерний для місцевих українців - серед цих жінок була 19-річна донька редактора місцевої газети. Народ, який настільки вклоняється перед загарбниками, - каже Бан, - не заслуговує волі: такий народився слугою". Ми помітили, що німці можуть легко скористатися послугами українських жінок, серед них є зовсім молоді, майже дівчата.

3-го Кох переконував мене, щоб я купив яйця у казино, увечері їх підсмажить наша гарна праля, до якої він звертається „фрау професор". Тільки ввечері я зрозумів, що це означає. Спустився з Кохом на кухню. Там поралися красива праля та галаслива повія. І що бачу? На столі красується чудовий торт, на ньому зображені дві літери: Г.К. = Герберт Кох. Поки я розповідав галасливій, як вона має смажити омлет, за спиною Кох і красива праля повисли один в одного на шиї. Коли я випадково повернувся до них, миттєво відскочили один від другого, і тільки посміхаються, щоб я побачив, як вони цілуються. Тривав новорічний бенкет. Кох намагався надати цьому варенню-смаженню законну підставу, або хоча зробити вигляд, що наша „вечеря" теж готується там, хоча в цьому не було потреби, бо набагато простіше користуватися електроплиткою в нашій кімнаті, ніж усе тягнути з низу догори. Щовечора триває куховарство та бенкет. Учора, наприклад, засмажили цілу курку, випікали тістечка. Однак Кох, мабуть, не сягнув мети. Хоча Дьюсі стверджує, що так ... , але Кох лютує на цілий світ, а у взаєминах з нами напрочуд поважний, шукає нашої прихильності. Його акварельний портрет вийшов добре, принаймні він ним задоволений. Я дістав для нього хорошу рамку. Він ніяк не може дочекатися, коли я зроблю останні штрихи, мабуть, завтра мені це зробить.

4-го у нас було багато гостей. О третій годині по обіді приходила пані Кульженко. Її миле, усміхнене обличчя ніколи не набридає, рухи аристократичні і ніжні. Спілкування з нею є великою радістю для нас. Через півгодини прийшов наш приятель Імре Бан з католицьким польовим священиком Йожефом Едварді. А десь о 5-ій Шугаєвський привів з собою українського композитора Вас. Кир. Шутя[183] з силою-

[183] Шуть Василь Кирилович (1899-1982), український композитор, диригент, педагог. Від 1950 р. - в Чікаго, де викладав гру на фортепіано. Помер у США.

силенною чудових нот. Пані Кульженко покинула нас біля 4-ї. Компанія розташувалася у маленькій кімнаті з піаніно та біля дверей. Шуть зіграв першу партію великої ля-мінор сонати Шуберта для фортепіано. Я даремно умовляв його не натискувати міцно на педаль, він не уступав. Він грав цей чудовий, досить похмурого тону, як на мене, радше твердий, ніж м'який номер, занадто романтично. Шугаєвський запросив нас на обід у переддень Різдва.

4-5 січня мороз опустився нижче 30°. У музеї лаври ми могли перебувати тільки з опаленням. Всередині температура була близько 20-25°. Кох і Кіндл знову розмовляють на „ти".

У цьому нестерпному холоді до Києва прибула угорська дивізія з численною армадою хур. Запитав наших бравих солдатів, звідки вони йдуть. Дивуються моїй уніформі, і аж троє чоловіків відповідають разом: „З Кішкьорьоша". Вони йдуть окуповувати Ніжин. Я їх заспокоюю, що там немає партизанської небезпеки, тому що вона закінчилася до вечора Різдва. У Київський шпиталь привезли 50, а пізніше ще 80 угорців з обмороженими ногами.

5-го пополудні після довгих зволікань купили в одному німецькому казино іграшки, тютюн, печиво, горілку. За невеликі гроші можна було придбати досить великі і якісні іграшки. Я теж купив декілька вдалих іграшок /одну мавпочку, що крутиться, одну дзиґу та одну машинку/ для дітей. Горілку та тютюн використаю для обміну.

Запросили д-ра Андраша Ендре до себе на квартиру оглянути скіфські та давньоугорські вироби. А він нас - 7-го на обід у шпиталь.

Кох на радощах щодня возить нас на автомобілі. Він щасливий від картини. Красива праля висловила одне зауваження щодо картини, що на ній зображено порося. Сказано дуже точно. Людина з черевом, жирною головою і світлим волоссям у темних штанях, що липнуть до ніг, з капцями на ногах сидить біля маленького стола. На столі - „лампа-простит.", годинник, фотографія красивої пралі у стоячій рамці. На підвіконні - брунатна сорочка, рукави якої добре видно, светр у клітинку. Колорит композиції відмінний.

5-го рано ввечері Кох закрився з гарною пралею і великою кількістю їжі і до півночі не було в них ніякого руху.

Зробив попередні замальовки панночки Клейншмідт. Моя вийшла не дуже вдалою. У Дьюсі краще /в профіль/. Ми намалювали лейтенанта Штеле. На жаль, 8-го він залишає нас: спершу у шпиталь, звідти - до Німеччини в санаторій, отже, не вийде намалювати його.

6-го Кіндл і Штеле організували прощальну вечерю при затемнених вікнах з двома українськими жінками. Але в них не було блакит-

ної лампи. У цьому розумінні Кох був набагато кращим „організатором".

6-го о 4-й годині пішли до Шугаєвських. На жаль, опалення у них не було, тому ми розмістилися на кухні. Імре Бан також прийшов за нами о 5-ій годині: ми порадували його тим, що він отримав можливість зазирнути у приватне життя української інтелігенції. Там був також приятель сім'ї Шуть. Вони довгий час жили разом у лаврі. Шуть грав на піаніно, а Шугаєвський співав /баритон/. Сім осіб ледве розмістилися у крихітній кухні. Усміхнена господиня зауважила, що сидимо, наче в купе поїзду. Господарі намагалися постояти за себе. Господиня та її вже доросла донька з милим обличчям /Аріадна/ цілий день куховарили для нас. Напоями були журавлиний та вишневий лікери, горілка. Закусували смачним змішаним салатом, складеним з невизначених компонентів[184]. Я досить багато з'їв його. Несвіжий пиріг був несмачний: його холодна начинка з капусти втягнулася[185]. Гарячий на кшталт овочевого суп мав один недолік, що наша доброзичлива господиня дуже багато нам його налила. Ледве упоралися з ним. Останньою стравою був компот, що складався з сухофруктів - груші, сливи[186] і пророслої пшениці[187]. Ця остання не мала ані смаку, ані запаху, але її було понад усе. Наша добра господиня також поклала велику кількість цієї підозрілої суміші. Я тільки дивився, що домашні їдять також такі самі порції з цих убогих страв. Тим часом з'явився Імре Бан - до великої нашої радості. Він мав скуштувати усе меню, але я делікатно, непомітно попередив його, щоб був обережним і не дозволяв добрим людям нав'язувати багато їжі, особливо пирога та останньої страви („верблюдячого г...на").

По обіді оглянули 4-кімнатне холодне помешкання Шугаєвського. Будинок - казарму побудували совєти для вчених. Кімнати маленькі і низькі, прості у плануванні, але є центральне опалення. Звісно, в помешканні панує безлад, але по облаштуванню кімнат видно, що це квартира людини, яка займається наукою.

6-го з'явилася пані Бокій, яку знайшли через Штеле. Просила дістати їй ліки. Уся її родина потерпає від фурункулів. Я пообіцяв, що сам принесу їх. Побачивши мою акварельну картину, захоплено розглядала її. Скаржилася, що українські фарби погані, і просила, аби я

---

[184] Тоді найпопулярнішою стравою був вінегрет.
[185] Вийнятий з духовки пиріг на холоді "сів".
[186] Узвар.
[187] Різдвяна кутя.

привіз їй з Будапешту після повернення. У відповідь я подарував їй дві коробки добрих акварельних фарб, мені залишилася одна невелика гарнітура. Додав до них ще два добрих пензлі і 4 аркуші угорського гарного акварельного паперу. Вона була щасливою. Я також був радий, що зміг віддячити їй за позичені ноти.

Сьогодні, 7-го, у нас був пам'ятний день. Ще зранку з'явився у нас Імре Бан з сумним повідомленням, що його завтрашнього дня переводять до пересувного шпиталю у Вінницю. Нас засмутила розлука з нашого добрим приятелем. Ми сумно йшли до лаври. Хоча він не мав дозволу[188], але не відступав, тому що мав тверді наміри зробити там фотознімки. Я почав відволікати варту. Поки розповідав охоронцю про Адама та Єву, почавши з вогнища, яке весело палало в їх домі, і діставав папери та справжні "Bescheinigung"[189], ключі від музею лаври, тим часом Дьюсі та Імре Бан вже прошмигнули у ворота.

На обід о 12-годині прийшов Кох і ми вже мчали в угорський шпиталь на обід. Перед обідом отримали третє щеплення з рук друга Імре Бана. Маленька тісна їдальня була вщент заповнена офіцерами та волонтерами. Дуже добре ми почували себе, нам дуже подобалася угорська кухня після одноманітної та досить несмачної, хоча, можна при цьому зауважити, доброї німецької кухні. Меню складалося з бульйону, смачного паприкашу з макаронами і чорної кави.

В обід Кіндл приніс для нас нові Bescheinigung, що давали право провести з собою на територію лаври кого завгодно. Отже, на автомобілі шпиталю поїхали до лаври. Окрім водія, у маленькій на чотири особи, машині сиділи капітан Ендре, Імре Бан, лютеранський священик Лайош Плахі, добрий, розумний угорець /цілковито ще молодий, майже підліток/ і ми разом з Дюсі, тобто, усіх нас шість осіб. Священник попеременно сидів на колінах. Я взяв з собою бінокль, отже ми могли чудово насолоджуватися панорамою сонячного зимового дня. Поблукали по лаврі, заходили до зруйнованих будинків. Оглянули наше зібрання. Друзів не жахнула картина руйнації. Біля руїн великого собору роздивлялися прекрасний, з золотим гаптуванням, церковний одяг, що стирчав з-під багатотонних завалів. Доктор Ендре і піп у шпиталі пообіцяли, що на завтра дадуть нам десь 5 солдатів, щоб вивільнити з руїн дорогі текстильні вироби[190].

[188] З середини жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. терен Верхньої лаври охороняла німецька поліція. Перепустки видавала міська комендатура.

[189] Перепустка (нім.).

[190] У переддень вибуху у Успенському соборі знаходилося багато цінних пам'яток

Завтра почнеться великий угорський порятунок лаври. Під керівництвом священика прийдуть наші угорці, озброєні саперними лопатами.

Вечоріло, і ми поїхали до нашого помешкання. Колеги не переставали дивуватися художнім, скіфським бронзовим та срібним виробам. Коротко розповів про їх загальноєвропейське та спеціально угорське значення. З великою увагою слухали мене. Пообіцяли всіляку підтримку.

Увечері відвідали Бокіїв в їх близькій квартирі /Фундуклеївська - Леніна, 7, кв. 15/. Нас провів у темряві милий син двірнички - завжди брудний, але люб'язно веселий і доброзичливий 13-річний Володя, який бував у них. Звичайно, він теж там залишиться, бо цивільним після 7-ої вечора не можна ходити по вулицях.

З порівняно просторого передпокою увійшли до гарної житлової кімнати. Нас приймав Василь Бокій. Чемне, сповнене гідності інтелігентне обличчя. Красива людина за піввіку життя: худа, чудовий мужній голос. Покликав своїх хатніх: дружину, довгов'язу доньку 15 з половиною років, дуже милу, але з сумним обличчям зовицю, удову що в одному платті приїхала до них з підмосковного Ярославля у переддень початку війни і залишилася тут - на щастя, як вони казали. Уся сім'я складається з людей інтелігентного прошарку, з виразними, порядними обличчями. Ніхто не нав'язує себе. Спілкування з ними було приємним. Бокій під час військової служби сягнув капітанського звання, потім опинився у Константинополі, звідти кочегаром локомотиву через Баку повернувся до Одеси, рідного міста своєї дружини. Його дружина після великих труднощів дісталася до Одеси і під приводом потреби лікування своєї хворої на туберкульоз дівчинки деякий час мешкала поруч з чоловіком. У чоловіка чудовий голос-баритон. Жінка, яка закінчила музичну академію, донька одеського священика, навчила свого чоловіка музики і мистецтва вокалу. З Одеси вони потрапили до Вінниці, де Бокій став солістом /співав партію Бориса Годунова/ оперного театру. Потім потрапили до Києва. До останніх днів терпіли великі злидні. Старіючій людині важко витримати службу у місцевому оперному театрі: у нього наразі немає заробітної

мистецтва, серед них - майже уся збірка виробів тканин, гаптованих золотими та срібними нитками. У 1947-1948 рр. експедиція Інституту археології АН України і Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" розібрала руїни з південного боку собору і виявила колекцію давніх тканин, що нараховувала кілька тисяч одиниць.

платні, живуть у холоді, працюють у холоді, уся родина живе завдяки зарплатні жінки у готелі "Палас". З великою радістю повідомили нам, що з перших днів січня Бокій має хорошу посаду директора 1-го хлібозаводу у Києві[191]. Він показував своє посвідчення. Пригощали нас добрим грузинським чаєм. Хліб зараз мають: у свого сусіда хліб обміняли на цукор. Просили нас дозволу покликати до кімнати також нашого маленького, брудного, у сажі Володю. Двійко дітлахів влаштувалися в одному кутку кімнати і грали з якимись маленькими іграшками, фотографіями, пили чай разом з нами. Уся обстановка була зворушливою. Наша господиня підсіла до хорошого піаніно, хоча один її палець ще був міцно зав'язаний, показала нам деякі частини з опери Глінки "Іван Сусанін" та "Руслан і Людмила". Насолоджуючись, ми слухали сильний баритоновий голос. Похмура російська музика у виконанні двох хворих людей в цій сумній обстановці була зворушливою.

Зраділи лікам, що ми їх принесли. У Києві не можна роздобути хінін та стрептоміцин. Вони розповіли про свою тяжку долю у критичні дні війни. Багато страждали. Їх брати та сестри розкидані по цілому світові, живуть як емігранти. Бокій врятувався тому, що став солістом оперного театру, без нього важко було обходитися, в той час опера не є політикою, таким чином, сяк-так перебиваючись, пережили тяжкі часи. Його жінка раніше не могла отримати роботу в школі, незважаючи на те, що мала диплом викладача музики, бо вона дочка попа. Чоловік її сестри був засланий і на каторзі помер. Зараз вони щасливі, що страждання уже позаду. Але цей перехідний період також був важким, критичним. Більшовики видали указ, згідно з яким усе населення Києва наступного дня о 7-ій ранку повинно залишити місто. Німці вже були поблизу. Більшовики хотіли, щоб німці опинились в порожньому місті, без населення. Серед населення почалася паніка. Як можна врятуватися без грошей? Комуністи відповідали, що пізніше отримають гроші. Родину брав сумнів, чи варто ризикувати. Тим часом політичні комісари виганяли населення. Бокій думав, якщо більшовиків виженуть один раз з Києва, то вони вже ніколи не повернуться. Пізніше довідалися, що більшовики самі також не розраховували повертатися. Отже, Бокій заявив, що не піде, бо його жінка хвора. Вона справді була хвора. Хай буде, що буде. Зараз щасливі, що нікуди не поїхали. Розігнані нещасні мешканці також повернулися на-

[191] Хлібозавод № 1 у Києві містився по вул. Прозорівській, 47.

зад до міста. На цей час Київ має приблизно 500 000 мешканців[192].

У половині десятої розпрощалися з цими милими українськими людьми і склизькою, з ожеледицею, дорогою поверталися додому.

Ми сумували з приводу від'їзду Імре Бана. Він став для нас справжнім другом. Розкрив нам таємницю свого зламаного життя. Його наречена у дні, які передували захисту докторського диплому, кашляла кров'ю. Коли він нарешті став на ноги і міг би з нею одружитися, вона померла. Всупереч намаганням лікарів її не можна було врятувати. Сподіваємося, що ми ще побачимо його у Вінниці, або він відвідає нас у Києві, ми маємо великі надії, що дивізію переведуть з Вінниці до Києва і тоді він також повернеться. Незважаючи на те, що він палкий соціаліст, підтримує добрі стосунки з людьми церкви. Лютеранський священик досить близький йому, тому що він небуденна людина. Католицького священника натомість вважав фарисеєм, бо той чатує важкохворих, щоб мати змогу їх сповідати. Імре Бан, якщо помітить подібне, каже йому: "Друже, доки я перебуваю тут, у тебе не буде праці".

8 січня. Я прибув до Франке о 9-ій годині. Дьюсі пішов у найближче казино снідати, щоб з користю провести час. Наші угорці обіцяли бути в лаврі о половині десятої, щоб викопати церковний одяг, який виднівся під руїнами. У Дьюсі виникла ідея, добре було б повідомити про це Франке. Перш за все я просив Франке виправити у моєму новому посвідченні моє прізвище, тому що без літери "Н" воно звучить як сербське, хоча воно стародавнє "altedeutsch" прізвище[193]. Він дуже здивувався, по-перше, через те, що сам послідовно називав мене "Герр Ласло", по-друге, з того, що він нас обох вважав азіатськими варварськими нащадками, як це виходило з його поведінки стосовно мене, а також з вимовлених ним пізніше слів: "Sie sind doch volksdeutsch?!"[194] - вигукнув він здивовано. Я коротко розповів йому, що моя родина - стародавня німецька буржуазна сім'я з району Рейна, яка дала найкультурнішим містам Німеччини, таким як Страсбург, Вормс, Хайдельберг не одного бургомістра. Я згадав також про свою угорську рідню, більше того, сказав, що моя дружина має суто угорські корені. Почувши останнє, він засумував і тільки запитав ще: "Doch, dann der Laszlo ist ein echt magyare, nicht war?" [195]

---

[192] За даними перепису, проведеного міською управою, населення Києва на 1 квітня 1942 року становило 352 139 осіб, або менше 40% довоєнної чисельності [Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. Ч.1(6). - К., 1993. - С.157].

[193] Fettig - німецькою: масний, засмальцьований.

[194] "Ви ж фольксдойч?" (нім.) .

[195] "Тоді, все ж таки, Ласло - справжній угорець, чи не так?" (нім.).

Він насилу виправив моє прізвище, при цьому обмінявся кількома словами про походження, а я ще гордовито кинув йому в обличчя, що один Теобальд Феттіх видав у XVIII ст. у Вормсі книгу з лікування інфекційних захворювань /був штадтсфізиком/. Тоді він, посміхаючись, запитав, чи не маю наміру, переселитися назад в імперію. Відповів, що мене кликали у Німеччину працювати професором університету, але я не піду з Будапешта, свого наукового центру. І взагалі, що сталося б, якби усі люди німецького походження потяглися назад в імперію?

Поволі дійшли до предмету нашої розмови. Я повідомив, що з-під руїн лаври стирчать старі і новіші церковні текстильні вироби, учора ми роздивлялися їх з угорськими офіцерами, а сьогодні отримали п'ять бійців з шпиталю, щоби з їх допомогою вивільнити ті цінні скарби з-під завалів.

Він не те, що був здивований, а підтвердив, ніби знає про ці текстильні пам'ятки, але нічого не може з ними вдіяти - і тільки знизав плечима. При згадці про солдатів спантеличено запитав, чи не угорських солдатів я отримав. "Більше того, - кажу йому, - о половині десятої під керівництвом угорського лютеранського священика вони там вже будуть". Він схопився за голову: це не така проста справа, угорці - це "окремий пункт", стосовно них він має окреме розпорядження, за ними треба більше стежити, ніж за іншими, щоб вони нічого не поцупили[196]. Я не переставав дивуватися такому безмежному нахабству. Я добре обміркував, що можу й як треба сказати. Гаразд, в мене ще був час, тому що, між іншим, він у цю мить давав доручення панночці друкарці. Через кілька секунд я відповів йому: "Die Ungarn haben noch nichts von der Lavra herausgebracht und werden auch nichts herausbringen; wohl habe ich aber von deutschen Kollegen gehort, das deutsche Soldaten und Beamten ungehaure Schatze von dortselbst weggebracht hatten, ja sogar einige Mussen, wie die ganze Waffensammlung oder die ethnographische Ausstellung fast vollstandig ausplunderten"[197]. Я не хотів кидати йому в обличчя, що одну картину Рубенса за заявою нашого ми-

---

[196] За повідомленнями підпільників, в січні-лютому 1942 року німців у Києві було значно менше, ніж угорців, але останні перебували ніби під контролем у німців [ЦДАСО. Ф.1, оп.22, спр.119. - Арк.217].

[197] "Угорці ще нічого не винесли з лаври й нічого не винесуть; я чув від німецьких колег, що німецькі солдати та службовці винесли звідти незліченні скарби, адже навіть у деяких музеях майже повністю розграбували всю колекцію зброї або етнографічну виставку" (нім.).

лого колеги д-ра Кляйна вивезли, щоб запропонувати її Гіммлеру[198], про що йому [фон Франке] було відомо, і він це затвердив. Заключне: "Ja, das war noch, bevor die Lavra gesichert wurde"[199]

Швидко помчав униз поснідати, в цей час Дюсі поквапився до лаври, щоб наші угорці не довго на мене чекали, і через кілька хвилин піднявся сходами до Франке /він схотів прийти за мною у казино, але я випередив його/ і поїхав з ним на трамваї до лаври. Угорці їхали у тому ж таки трамваї. Франке священика зустрів з кислою міною, усю дорогу мовчав як риба, не виявив наміру навіть словом перекинутися.

На подвір'ї лаври мовчки залишив нас. Ходив, як якась хлипка душа, на самоті, з одного розваленого будинку до іншого /на думку Дьюсі, кожна частина його тіла робила окремий рух під час ходіння/. А ми, помітивши, що він не звертає на нас жодної уваги, почали розбирати завали /іл. XXV-XXVII/. Тим часом підходили угорські, німецькі офіцери, відрекомендовувалися і з цікавістю розглядали на прекрасний вишитий золотом одяг. Згодом вони приєдналися до Франке, який вештався між будинками. Деякий час він розважався з ними, але йому став набридати 14-градусний мороз. Прийшов до нас, запитав: "Скільки триватиме робота?". Після мого роз'яснення, що праця може закінчитися через години, він нас покинув, незважаючи на те, що ми розвели поблизу величезне вогнище з дерев' яних уламків собору, і обізвав нас ненадійними. Коли він покидав лавру, я його заспокоїв, що весь одяг перенесемо до музею, нічого не зникне, і з угорцями будемо далі переставляти шафи, коли на подвір'ї біля собору закінчимо справи.

Сьогоднішній день до обіду був самісіньким апогеєм нашого київського життя. У першій його половині на височині церковних бань простягнувся густий туман. Незабаром пробилося сонце. Туман опустився над Дніпром. Коли дивився униз, здавалося, що лавра не на землі знаходиться, а на небі. Під час довгих робіт розв'язалися язики наших солдатів. Спочатку вони робили зауваження з приводу руїн... Зігріваючись біля вогнища, один з найстаріших солдатів зізнався, що досі обходив стороною церкву, не сплачував церковний податок /зі своєї зарплатні у 30 П[200] ; служив при сегедській міській /раді/. Але

---

[198] Гіммлер Генріх (1900-1945), нацист, від 1936 року - шеф німецької поліції, один з ініціаторів створення концентраційних таборів смерті. Покінчив життя самогубством.

[199] "Так, але це було поки лавра була беззахисна" (нім.).

[200] Пенґе - угорська грошова одиниця (1925-1946 рр.).

відтоді, як познайомився з головним лютеранським священиком у Києві, вже міркує по-іншому. Присягався, що якщо з Божою допомогою повернеться додому, то одразу прийде сплатити церковний податок, більше того, скаже церковному збиральнику податків, щоб віднині до нього також приходив. Наш славний священик посміявся з його наївної промови, але пізніше ввічливо та гарно йому пояснив, що головне не гроші, а добрі наміри...

Зігріваючись біля вогнища /іл. XXVIII/, повільно розбирали цей величезний, змерзлий жмут одягу. Приблизно 20 риз і плащаниць побачили світ. Можна сказати, що найбільша частина з них знаходиться у доброму стані, тільки деякі розірвалися, коли разом з великою брилою з цегли маса одягу вдарилася об стовбур дерева. Праця також ускладнювалося, бо на землю впали важкі металеві двері. Біля вогню один за одним з'являлися прекрасні багатовікові рукотворні вироби: гобелени, золоте і срібне гаптування, венеціанські тканини. Зустрічалася невелика кількість і сучасних машинних робіт. По одній тканині висушували над вогнем одяг таким чином, що дві людини тримали одну ризу. Потім усе акуратно склали до купи і перенесли до музею. Там одяг розвісили по одному на жердинах, що були укріплені на двох шафах, і почали приводити себе до ладу. Ми забруднилися від величезного звалища стін. Повитирали чоботи великим шматком червоної тканини, яку відірвали від тієї, що була тлом на виставкових вітринах.

Священик каже одному солдатові: "Несіть додому цю ганчірку для чищення чобіт". Той дивився - дивився деякий час і вигукнув: "Не подобається мені червоний колір". Інший підібрав: "Ти не спритна людина, Йошка", і, сміючись, поклав її до кишені.

Дьюсі пішов з угорцями у бік бульвару Шевченка (він обідав там), щоб поміняти наші талони на ковбасу (для Шугаєвського і настроювача піаніно), а я обідав у казино біля Франке, тому що на третю годину домовився з Франке обмінятися думками. Я хотів висвітлити для нього сенс нашої праці, суть угорсько-німецької угоди з дослідження історії стародавніх часів. Він о половині третьої зайшов до ресторану, але не до мене, а до панночки Гейбел, яка також допізна залишалася у ресторані (біля дальнього столу). Інших гостей у ресторані не було. Зважаючи на те, що він не привітався, я теж не звертав на нього увагу. О 14.45 він не витримав, підійшов до мене і сказав, що уже вільний. Я запевнив його, що точнісінько о 3-ій годині буду в нього, тому що зараз ще рано! У відповідь на це він чемно пішов до будинку навпроти, а я о 3-й з'явився до нього.

У кімнаті Луїза Фальке друкувала на машинці. Він посадив мене і попросив розповідати. Я запропонував перейти в таку кімнату, де не друкують, бо не можу „перекричати" друкарську машинку.

Під час розмови у першій половині дня почали говорити про пакування і подальшу долю матеріалів. Він говорив так, наче вивезені Штампфуссом німецькі фібули ніколи не повернуться до Києва. А зараз відверто запитав, чи добре пакуємо зібрання для "Ferntransport"[201], тому що поїде до Берліну. Я здивувався, але приховав здивування. Рейнерт завжди казав мені, що предмети залишаться на своїх місцях, більш того, ті пам'ятки, які були вивезені, також треба повернути у відповідні музеї. А зараз Франке казав, що тутешні грецькі вази потраплять до берлінських грецьких ваз, фібули до фібул. Після цього я перейшов до суті предмету. Запитав його, чи це правда, що він не знає, що власне є метою і змістом нашої тутешньої праці. З абсолютно спокійним обличчям, можна сказати, "по-приятельськи" відповів, що справді точно не знає, але якщо я не хочу йому розповісти, тоді він спитає у Штампфусса, який днями, як з'ясувалося, приїздить, і він йому доповість. Посміхаючись, я відповідав йому, що Штампфусс абсолютно не спроможний інформувати його, тому що йому не знайомі ані угорські, ані російські проблеми, він не бував у жодній з країн, і не займався тим періодом, через який ми зараз тут; з нами тільки зараз познайомився. Намагався коротко ознайомити Франке з міжнародними аспектами стародавньої німецької історії як на основі антропології, так і на культурно-історичній Vor- und Fruhgeschichte[202] . Він слухав із заплющеними очима з нескінченною нудьгою на обличчі. Мене інтригувало, чи він як історик має яке-небудь уявлення про головну літературу, що стосується його питання. У розповіді згадав імена Ростовцева[203] і Пелліо[204] і запитав, чи знайомі йому ці імена? Ніколи не чув про них, сказав він. У відповідь на це я сміливо вдарив по струнах: у Німеччині навіть освічені люди мають надто темні і заплутані уявлення про народи Східної Європи як про давні, так і про нові, про скіфів, сарматів, гуннів та угорців, про їхню культуру і культурно-історичне значення. Про гуннів писав один француз, що вони аналогічні до монгольських гунгнуків, це підтримав

---

[201] Далекі перевезення (нім.).

[202] Передісторія та історія раннього періоду (нім.).

[203] Ростовцев Михайло Іванович (1870-1952), російський історик античного світу і археолог, від 1920 р. - на еміграції у США.

[204] Пелліо Поль (1878-1945), французький сходознавець.

науковий світ Німеччини, а за ними частина угорського наукового світу. З тих пір цю безглуздість, "Dummheit"[205] можна почути всюди, що гунни - азійська орда розбійників, які тільки те й робили, що усе знищували та руйнували в Європі.

Кістяк-людина, що нібито спала, у відповідь на це ледь-ледь ворухнула і поставила запитання: "А хто такі гунни?" Я відповів, що це був змішаний народ, як усі народи доби переселення народів, нащадки скіфів, сарматів, особливо кавказьких народів - доповнений елементами монголоїдних. Отже, за суттю арійці, а за культурно-історичним фактором один з найзначніших народів доби переселення народів, який визначив напрям культурного розвитку на сторіччя вперед для тодішнього "варварського" світу, у тому числі і для усіх германців. Франке не вимовив ані слова. А я, спостерігаючи його байдужість, у тому ж тоні, безперервно, ніби це є продовженням того самого плину думок, немовби без крапки після речення, перейшов до наших фінансових проблем: з 20 грудня не маємо зарплатні, хай нам видасть по 300 марок авансу. Дав усього 50.

До речі, я показав йому листування з Рейнартом, лист-доручення Рейнарта, щоб він бачив і зміст того, що написано, і незабаром зібрався йти. Характерно, що на заготовленому на початку наших переговорів папері нічого не занотував, тільки на самому верху підкреслив моє ім'я.

Ще було цілком світло. На зупинці трамваю довелося довго чекати. Зупиняю один угорський автобус, в якому пасажирами були тільки два солдати поруч з сидінням водія. Попросив їх підвезти, бо вже не міг чекати через сильний холод, усю першу половину дня провели на відкритому повітрі, дуже змерз. Славні добрі угорці з великою готовністю запросили мене. Побачивши це, німці, одразу четверо німців - один залізничник, солдат, один з організації Тодта[206] і молодший офіцер, льотчик, протиснулися в автобус. Усі вони виходили в різних місцях. Бідний наш водій тільки те й робив, що зупиняв машину. Мені було ніяково, що через мене вдерлося відразу п'ять зайців, але вони відверто щиро казали, що допомогли з радістю. Я трохи поговорив з ними, розповів, що зранку працювали на відкритому повітрі, трамваї їздять з перебоями тощо. Ще при світлі встиг прийти додому.

---

[205] Дурниця (нім.).

[206] Організація Тодта - у нацистській Німеччині - військово-інженерні будівельні формування, що широко використовували працю в'язнів концтаборів та військовополонених, зокрема, на відбудові київських мостів через Дніпро. Тодт Фріц (1891-1942) - німецький інженер, нацист.

Незабаром завітав Шугаєвський. Дюсі передав йому ковбасу. А я ще швиденько купив у Кіндла чотири яйця. Дали йому ще хліба і довго розмовляли про лавру. Запрошував його піти з нами завтра у музей лаври, зараз у нас таке посвідчення, з яким можемо взяти з собою кого хочеш. Але Шугаєвський сказав, що матиме час тільки у понеділок. Проте йому було приємно. Дюсі намалював для нього план розташування будинків у лаврі. Він про кожний сказав кілька слів. Позначили, які будівлі могли бути заміновані. Як мешканець лаври, попереджав німців, що собор заміновано. Вони йому відповіли, що у нього „в голові міни"! Ще довго ходили у собор солдати, офіцери, генерали, високі чиновники. Дивувалися чудовою церковно-художньою виставкою, яка, за винятком золотих виробів, майже повністю збереглася, - і раптом трапився такий кінець.

У лаврі разом з ним мешкав один музейний працівник на прізвище Чорногубов, чудовий спеціаліст з ікон[207]. Він багато знав про приготування червоноармійців. Довго розмовляв то з одним, то з іншим комуністом. Вони сказали йому, щоб виселився з лаври, тому що будинки злетять у повітря і дзвінниця впаде йому на голову. Від нього довідався також Шугаєвський, у яких будинках діяли комуністи. Це т.зв. Музей Революції поблизу тераси, в підвалі якого висотою в один поверх ченці зазвичай зберігали фрукти[208], трапезна палата та прилегла до неї Трапезна церква, великі музейні будинки у стилі бароко позаду собору і, нарешті, дзвінниця, на даху якої був встановлений пункт спостереження.

Через місяць після вступу німців, 20 жовтня на світанку постукали у двері квартири Чорногубова. Його дружина пішла спитати, хто там і чого вони хочуть, їй відповіли, що це німці шукають пана Чорногубова. Вона розбудила чоловіка і відкрила двері, і він більше не повернувся. Поліція не змогла по сьогоднішній день натрапити на його слід.

---

[207] Чорногубов Микола Миколайович (1873-1941), український та російський мистецтвознавець. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Працював у Московській міській художній галереї Третьякових, в музеї цукропромисловця і мецената Івана Харитоненка в Наталіївці на Харківщині. У 1930-1937 рр. завідував фондом малярства Всеукраїнського музейного містечка в Лаврі, згодом працював старшим науковцем у Музеї російського мистецтва. У 1938-1939 рр. був заарештований органами НКВС, але виправданий Верховним судом УРСР. Перед війною - заступник директора лаврського музею. Мешкав з дружиною у Лаврі, в корпусі № 4. Під час окупації призначений директором Лаври.

[208] Музей революції, заснований 1925 р., перед війною містився в корпусі № 30 - колишній іконописній майстерні.

Бідолашна жінка бігала всюди; отримувала відповідь, що це "могли бути комуністи". На думку Шугаєвського, його знищили тому, що багато знав про червоних[209].

Директор П. Курінний[210], який днями повернувся з Харкова, розповідав Шугаєвському, що вивезені з лаври скарби прибули до Харкова. Там було приблизно двісті ящиків. З усього в Харкові залишилося 12 ящиків, а те, що було в них, мешканці рознесли по домівках. У квартирах можна було знайти розмаїті вартісні стародавні твори. Він зібрав, що було можливо зібрати, переніс це у Харківський музей. Решту ящиків відправив потягом з Харкова до Уфи. Німецькі літаки бомбардували потяг під Воронежом. Невідомо, чи завдали вони шкоди потягу, чи ні. Якщо так, тоді твори загинули там. Якщо ні, тоді, напевне, потяг поїхав далі до Уфи.

9 січня. Сніданок на новому місці. Загальний такий український звичай, що у ресторанах, коли прибирають, то стільці ставлять верхи ніжками на столи, вкриті скатертинами. Таким чином, сидіння стільця і скатертина "безпосередньо" стикаються /тобто сідниці і роти клієнтів/ одне з одним. Таке ми бачили на старому місці.

Франке, щойно почувши від Дюсі, на сьогодні призначив до нас Кіндла, напевне, щоб перевіряти нас. Він обіцяв, що по обіді прийде по нас. Дивовижно, що ця худорлява людина з пташиним обличчям більше довіряє своєму алкоголіку-німцю, а не нам. Коли я скаржився йому, що Кіндл уже кілька тижнів не може роздобути солому, почав так палко його захищати, хоча я навіть і словом не звинувачував давнього "камрада".

У першій половині дня за допомогою угорських солдатів було влаштовано велике прибирання у музеї лаври. Повністю впорядкували

---

[209] Прах М.М.Чорногубова, застреленого 28 жовтня 1941 р., за кілька днів до прибуття до лаври Й.Тісо, випадково виявлено через 20 місяців після загибелі. Він був забитий пострілом у потилицю. Поховали його на Новому Байковому кладовищі, біля церкви [Див.: Нове українське слово. - 1943. - 2 липня. - С.4].

[210] Курінний Петро Петрович (1894-1972), український археолог, етнограф. Закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира (1917). У 1924-1933 рр. - директор Лаврського музею. 1933 року заарештований органами ОДПУ, але через кілька місяців звільнений, працював у різних установах, а від 1938 р. - старшим науковцем Центрального історичного музею. В окупованому Києві був науковим консультантом Архіву-музею переходової доби, восени 1943 р. як директор Історичного музею опікувався вивезенням з Києва на Захід музейних речей. На еміграції в Німеччині займався українікою, працював в Українській Вільній Академії Наук. Похований на українській ділянці мюнхенського кладовища Вальдфрідхоф.

величезну залу кам'яної доби. Наповнені ящики поставили у ряд ближче до входу. Порожні шафи встановили вздовж стін групами за типами. Величезну кількість картин, які не мали ніякої цінності, також склали в одному місці.

Кіндл, звичайно, не прийшов по нас. Ми зустрілися з ним, коли йшли на обід - він якраз повертався з обіду. Виправдовувався, що має багато справ. Насправді і найвірніше те, що великий снігопад зіпсував йому настрій і перешкодив піти до лаври.

По обіді закінчив портрет Коха і подарував йому з гарним написом, при цьому попередивши, щоб дуже не захвалював, якщо у мене з'явиться нагода ще раз його написати, напевне, вийде краще. Після обіду нам зробили приємний сюрприз Шугаєвські: принесли велику миску смачного, замішаного на яйцях, печива з маком і одну велику миску закуски з того самого салату, який їли у них на Різдвяному вечорі. Разом з ними прийшов червонолиций, з бородавками і дуже поганим запахом Шуть, який з великою радістю ніс сонати Бетховена для скрипки та фортепіано, увертюри для чотирьох рук. О половині сьомої зібралися йти, тому що після 7-ої години цивільним не можна ходити по вулицях.

Добре закусили під час вечері салатом і маковим печивом, потім на люб'язне запрошення Коха перейшли до нього на чашку чаю. Скориставшись нагодою, при вечірньому освітленні почали з нього новий портрет. Він спочатку не виходив, але потім з допомогою Дьюсі пішов на краще. Мабуть, сьогодні зможу виправити помилки і закінчити композицію.

10 січня. Сьогодні Кіндл пішов з нами до лаври. Поблизу кінцевої зупинки на нас чекало 7 угорських солдатів на чолі з військовим лікарем. Зраділи, що маємо велику робочу силу і таким самим чином привели до ладу сусідню велику античну залу, як учора залу кам'яної доби. Ще не спаковані старожитності склали рядами на поверхнях порожніх ящиків, амфори зібрали у купу в одному кутку зали, велику кількість написів, у тому числі безліч цитат з творів Енгельса, наочні малюнки тощо окремо порозкладали у різних місцях. Кіндл також працював з нами. Угорці жадібними очима дивилися на усі старовинні предмети, маленькі і великі картини[211]. Один з них піднімає невеликий досить охайний кольоровий відбиток із зображенням воєнних дій: запитує, чи

---

[211] За словами співробітників Айнзацштабу Розенберга д-ра Дітріха Розкампфа та художника-реставратора Отто Кляйна експозиція Антирелігійного музею на початку 1942 р. вивезена до Берліну, де планувався її показ [ДАГО України. Ф.166, оп.3, спр.199].

можна забрати. Пізніше той самий солдат дипломатично піднімає одну велику картину, написану олією, обрамовану у широку золоту раму. Підносить до Кіндла, чи можна забрати додому. Кіндл наслав його до мене: якщо я дозволю, тоді можна... Я, звичайно, не дозволив.

Перед обідом Кіндл завітав до Франке "обговорити фінансові питання", тобто написати рапорт про нас. Після обіду йшли додому втрьох вздовж Банківської вулиці. Цього разу мали можливість зробити невелике архітектурне дослідження. Державний банк був побудований на початку 1900-х років у характерному російському стилі[212]. Також на будівлі помітний вплив сецесії. Монументальний і продуманий завершений, у деталях серйозний будинок, який ставить європейського спостерігача перед випробуванням. Його дуже членований рустами сірий фасад походить безпосередньо від архітектури попередньої доби. Однак, цьому незвичайному впливу надають нові інтонації, а точніше сказати, спостерігаємо накопичування витончених чорних мармурових колон. Біля головного входу вздовж двох боків вікон милують око витонченні за формою блискучі чорні колони. На рогах будинку і в середній частині фронтону верхні поверхи псують дві кручені у стилі сецесії колони. Але найнесподіваніше те, що для підпорки балконів мезоніну, вірніше, першого поверху використані також чорні гладко-мармурові колони, але вони не перпендикулярні, а у похилому положенні. Такого застосування колон ще ніколи не бачив. При всій своїй оригінальності цей добротно виконаний похмурий будинок заслуговує на увагу /справді стиль італійського ренесансу/. Трохи нагадує наш Вігадо[213].

Коли йшли далі вулицею Банківською, впали в очі ще два будинки. На східному боці за рік до початку війни був зведений будинок для військового генерального штабу, а навпроти - палац у стилі сецесії, побудований одним єврейським архітектором для себе[214].

Будівля генерального штабу відноситься до серії монументального радянського будівництва[215] . Величезний будинок випромінює харак-

---

[212] Будинок Державного банку по вул. Інститутській, 9 споруджено у 1902-1905 рр. за проектом арх. О.Кобелєва та майстерно надбудовано двома поверхами у 1934 р. за проектом арх. О.Кобелєва та В.Рикова. Нині - Національний банк України.

[213] Пештське Вігадо - концертна зала у Будапешті, перебудована у 1859-1865 рр. в романтичному стилі за проектом арх. Ф.Ферсла.

[214] Йдеться про колишній прибутковий будинок архітектора В.Городецького по вул. Банковій, 10, споруджений ним у 1901-1903 рр. Лєшек Дезидерій Владислав Городецький (1863-1930) був не євреєм, а поляком, римо-католиком.

[215] Будинок штабу Київського особливого військового округу (КОВО) по вул. Бан-

терний колективний дух. Разом з карколомною висотою фронтону велика довжина будинку також справляє нищівну дію на глядача. Ретельність у виконанні поєднується з фантастичними розмірами. Внизу покриття з чорного мармуру, по усьому будинку, на крилах угорі - колонада. На зовнішньому кінці бордюру під'їзду для машин стоять величезні чорні мармурові кулі. У центрі фасаду звичайні знаки військового радянського будівництва: радянський герб і по 3 прапори обабіч[216]. 3 цього величезного колоса-будинку німці витягнули 100 центнерів динаміту.

Будинок у стилі сецесії настільки кумедне творіння, що коли ми побачили його, зойкнули від здивування. Це нахабний витвір, зухвале викривлення художніх та архітектурних принципів як у цілому, так і в деталях. На нижній частині багатоповерхового палацу стоять у ряд приземкуваті, важкі канелюровані напівколони. Пропорції нагадують доричні колони. Однак, їх капітелі вже більш легкі: поміж волютами виглядають натуралістичні голови косуль. Над колонадою використані без будь-якої системи солодкуваті, наднатуралістичні ефемерні, напівлюдські, напівтваринні фігури в той спосіб, що вони заповнюють верх аттичної декорації /більше того, там сидять жаби/ і морехтять у повітрі. Легка питома вага цих верхніх деталей знаходиться у дивному протиріччі з важкою нижньою частиною, обрамленою важкими колонами. При нагоді хотів би сфотографувати цей позбавлений смаку зразок. Як це може існувати поряд з геніальними твореннями Едьона Лехнера[217] у стилі сецесії (Інститут Землі, Музей художнього промислу) чи віденським будинком "Сецесіон"?! Мабуть, для останнього десятиріччя царської імперії було властиве те, що влада дозволяла таку огидну потворність.

Дюсі пішов додому малювати панночку Клейншмідт, а я почав обходити комісійні магазини. Довго не знаходив нічого, що могло мені пасувати, доки в одному не підійшов до мене усміхнений 8-10-річний хлопчик і не запропонував купити поштові марки з двох брудних книжок. Мені поштові марки не потрібні, але родичі просили, щоб я для них роздобув радянські марки. Брудні, потерті книжки хлопчисько використовував на кшталт альбому для марок: отже, прошу його тро-

---

ковій, 11 споруджено 1938 р. за проектом арх. С.Григор'єва(1894-1975). Останній 1943 р. виїхав з Києва на Захід. Помер у США. Нині - адміністрація Президента України.

[216] Радянську символіку на фасаді демонтовано у 1997 р.

[217] Лехнер Едьон (1845-1914), угорський архітектор.

хи погортати. У нього є навіть пінцет. Починає відбирати пінцетом кращі екземпляри. Я відібрав собі цілу купу. Запитую, скільки коштує. Каже, багато, але одразу знижує ціну наполовину. Запитую, за скільки віддасть усю книжку. "Ох! Це дуже дорого! Десять марок!",- каже він, сміючись. Але книжку не схотів віддавати, бо вона "дуже цікава, казки з малюнками". Половину марків я повернув йому, а другу половину залишив у себе за 5 марок, тільки ще попросив у нього паперу. На це він з "цінної книжки казок" вириває кілька останніх сторінок і загортає у них 82/25 різновидів/ поштові марки. Тим часом, звична річ, публіка у магазині також оточила нас і одержувала задоволення від спритності талановитого хлопчика. Сплачуючи, я згадав, що через нинішні колосальні ціни на хліб хлопчисько більше виграє, якщо замість грошей дам йому тютюн та хліб. Він був щасливий прийняти запропонований тютюн, отже, попрямували у бік бульвару Шевченка до нашого помешкання. Чисто розмовляє російською. Запитую про його батьків. Батька, виявляється, розстріляли, тому що під час евакуації міста не хотів виселятися. Діда розстріляли два роки тому, бо той був шпигуном і часто перетинав кордон, ходив до німців. Живе з матір'ю. "А хто заробляє гроші?" - питаю. Гордовито показує на себе: "Я!". "Як?" - запитую. Купляє та продає сіль, хліб, поштові марки. Мати також добуває для продажу якісь товари, якими торгує з рук, протиснувшись серед покупців комісійних магазинів.

У Києві такі діти - дуже часте явище. Погані російські сигарети наших друзів Кіндла і Коха, які вони купують сотнями за мізерні гроші, син-підліток гарної пралі, золотий пустун Коля чи онука двірнички /бабулі/, а також набагато молодший за них, але дуже життєздатний Володя обертають у гроші за ціною, що у 10-20 разів вища, аніж вартість покупки.

Я хотів дати чотири російські пачки цигарок за поштові марки, але панночка Клейншмідт порадила дати тільки три. Я поклав йому три пачки. Бідолашна дитина зойкнула: "Це забагато! " Мені стало його шкода. Йду з ним у квартиру Коха, прошу його добрий кусень хліба і кладу хлопчикові в сітку. Він цього не зрозумів. Коли передав його Кіндлу, щоби той купив у нього поштові марки за п'ять марок, радісно із сяючим обличчям сказав, що тільки за одержані від мене цигарки /75 штук/ і кусень хліба може заробити 10 марок. У нього вже було кілька марок від попередньої справи, а я переконливо вмолив Кіндла, щоб той також по совісті заплатив нещасній дитині. Дуже заздрив, що в мене такі чоботи. Дивлюся, а що в нього за взуття? Показує своє: зношені черевики, зверху яких взуті такі ж самі розірвані калоші, а на

гомілки натягнуті шкіряні пласти, відрізані від якихось використаних чобіт. Але його ні на мить не залишав веселий настрій, якому можна позаздрити. Тоненькі, як сірники, ноги хлопчика навіть наполовину не заповнювали халяви чобіт.

11 січня. Неділя. 18-20-градусний мороз. Сяючий сонячний день. У першій половині дня Дюсі фотографував старовинні речі, а я супроводжував сімох угорських офіцерів до Лаври. На зворотній дорозі одному тоненькому, низькому на зріст капітану стало зле у трамваї. Не поснідав, голод дуже мучив його. Вийшов з ним біля нашого нового ресторану, з нами пішов ще один лікар-капітан. Добре пообідали утрьох /за 70 пфенігів/. Обід складався із смачного супу, смаженої птиці з картоплею і чаю. Потім пішки подалися вниз Банківською вулицею, добре оглядаючи будівлі державного банку, генерального штабу і палац єврея.

Під час обіду Дьюсі приніс звістку з нижнього казино, що росіяни узяли назад Харків, і оточили одну німецьку дивізію. Як твердив Кох, у росіян є снігові танки[218], яких німці не мають. Крім того, вони б'ються з зневагою до смерті. Пізніше виявилося, що ця інформація не є слушною[219].

По обіді при світлі дня перейшли до наших знайомих офіцерів, в угорський шпиталь, вони пообіцяли, що відведуть нас до одного серйозного торгівця художніми виробами. Його комісійний магазин розташований у тому самому будинку /Гліб Дмитрович Затворницький, Київ, Маріїно -Благовіщенська, 24, кв.3/[220]. Людина 30 з чимось років, із зачіскою та у вбранні художника /оксамитовий піджак, метелик/. Уся сім'я перебуває у жалюгідному стані здоров'я. Обличчя чоловіка зеленкувате, жінки - жовтувате, а в маленького їхнього сина 3-4-х років - прозоро-безбарвне. Однак, їх жвава і розумна мова не в пропорції з фізичною кондицією. Напевне, сім'я звикла до такого злиденного життя. Але обстановка їх помешкання, через маленькі та великі художні предмети, що були розставлені зі смаком, а також текстильні вироби, гарну впорядковану бібліотеку та вартісні ікони створювала

---

[218] Певно, йдеться про зимовий - білий - камуфляж, не більше.

[219] У січні 1942 р. в ході Харківської наступальної операції радянських військ було визволено кілька населених пунктів Харківщини. Харків визволено 16 лютого 1943 р., знов окуповано 12 (15) березня та остаточно звільнено 23 серпня того самого року.

[220] Будинок по вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині - Саксаганського), 24 споруджено у 1930-х рр. для "кінофікаторів", підпалено німцями при відступі Києва восени 1943 р. Відбудовано.

аристократичне враження. Під час переговорів торгівець виявився практичним тверезим бізнесменом. Дістав з однієї коробочки кілька низькопробних годинників з браслетом і переконував нас, щоб ми іншим разом принесли з собою такі самі. Кожен годинник коштує 20 марок, але можна будь-яку кількість продати за 100 марок. Звертав увагу тільки на одне, щоб циферблат був темний, якщо годинник у браслеті має круглу форму. Великий попит мають годинники з браслетом прямокутної форми. У них циферблат повинен бути білим. Я поцікавився, у чому причина такого дивного попиту. "Це психологічний момент," - відповідав мені він. Рішуче застерігав не брали годинники дорожчої якості, бо їх продати набагато дорожче не можна. Найвигіднішу комерцію можна зробити із середньою, точніше, гіршою якістю. Ми роздивлялися прекрасні витвори. За 20 марок я придбав одну китайську прикрашену емаллю табакерку. Вона була дешева тому, що один з країв її кришки виявився трохи пошкоджений. Вдома доведеться ґрунтовно її відреставрувати.

Виглядає, що з цим торгівцем ми ще будемо мати справи, у всякому разі він пообіцяв, що дістане для мене цигаркові коробки з дерев'яним різьбленням. При тому платити треба буде не грішми, а вершковим маслом, хлібом, горілкою та цигарками.

Дорогою додому недалеко від нас почули перестрілку. Дюсі каже, що це удари від вихлопів машини. Через те, що вже було за 7-му годину, я подумав, що це п'яні німецькі солдати у недільному настрої. Тільки-но я висловився про це, як стрілянина наблизилися до нас, і незабаром двоє цілковито п'яних німецьких солдатів кричать нам у темряві: "Рус, рус?". Один незлобливо розмахував величезним пістолетом. Був великий мороз, у мене на голові була шапка з овечої шкіри. Гарною німецькою мовою я його заспокоїв, що ми не росіяни, після чого він почав белькотіти про шнапс. Допитувався, де ми мешкаємо, та чи є у нас шнапс?... Тоді лівою вільною рукою оперся, а потім звалився на моє плече. Ми з Дьюсі його умовляли, щоб він пішов до казино, з якого ось ми йдемо, воно знаходиться метрів за 200, там ще є шнапс. Так ми звільнилися від цього п'яного типа, але все таки на певний час сховалися позаду одного будинку, якщо йому спаде зла думка випустити навздогін нам кулю.

12 січня. Спав неспокійно. Вранці одразу пішов до Франке із заздалегідь обміркованим стратегічним планом: хай дасть чи роздобуде для нас по 500 марок на особу. Очевидячки, він був у нестямі від гніву: не може дістати ані пфеніга, і взагалі такими справами не займається. Ну добре, міркував я. Зараз заявлю йому, що цього тижня

виїжджаємо, нам не варто працювати при 20-30-градусному морозі по 2-3 години на добу, цілісінький день бути без музейної роботи, це збиткове навіть за 15 марок командировочних, усі значні речі уже спакували, вже дозволили туди ходити і російським колегам, з допомогою угорських солдатів у стрімкому темпі просувалися вперед. Після останнього речення раптом як гаркнув на мене: "Хто оплачує працю угорських солдатів?" "Ніхто,"- відповідав йому спокійно. "Тоді не маю претензій", - каже.

У музеї лаври зі мною завзято працювали троє росіян, три солдати, Лайош Плаху, священик-євангеліст та один угорський офіцер. Владнали усі приміщення, порожні ящики розподілили по залах, усі картини і пояснюючі написи зняли, величезну кількість мотлоху і завалів винесли на подвір'я тощо. Зараз по усій території було видно, що робота кипіла. Кіндл не піднявся до нас, хоча обіцяв.

По обіді побігли до магазину, що його рекомендували угорці, бо мали тут добру справу з паном Затворницьким, що був подібний на художника. Дюсі купив гарне хутро для шапки за тютюн, горілку і трохи грошей. Я за 125 поганих російських цигарок, півлітра горілки та за одне мило для гоління циліндричної форми придбав дві маленькі брошки вартістю 22 марки. Одна являє собою опуклий бурштин у срібному обрамленні, інша - шляхетний опал.

Здійснення торгу відбувалося в такий спосіб: він спочатку пропонував те, що було у багатолюдному магазині. Я вибрав ці дві брошки для дітей. Потім непомітно ми пробралися до приміщення складу позаду магазина, де сіли на більш-менш розібрану канапу. Це була найпримітивніша річ. Спочатку я торгувався. Дістав свій дріб'язок. За дві брошки віддав цигарки та горілку. Торгівець вважав, що це замало. Хоча визнав, що разом з милом для гоління я надто багато даю йому. Врешті-решт домовилися: за дві брошки віддаю усе. Він оцінив дві брошки за 20 марок. Він сплатив 20 марок, тим часом приховав крам поміж розібраних підлокітників канапи. Дюсі також віддав йому усі свої продукти. Далі той пішов назад до магазину: там з'ясувалося, що дві брошки коштують не 20, а 22 марки. Показую йому етикетку на них: мовчки виймає дві марки, йду до каси, сплачую два рахунки /кожний примірник заповнений окремо, чорнилом/. Ставлять печатку, підписують, повертають назад і дають мені дві квитанції розміром з простирадло, що ці дві маленькі брошки я купив там.

Повідомили пані Кульженко, що післязавтра виїжджаємо до Берліну. Завтра повернемо книги...

Біжимо з Кіндлом до Франке сказати, що в усьому місті не змогли

роздобути грошей, отже, ми від'їжджаємо не наприкінці цього тижня, а в обід післязавтра, і не в Будапешт через Відень, а до Берліну вирішувати наші фінансові питання. Він анітрохи не здивувався, зауваживши тільки, що має сумнів, навряд чи нам можна їхати, тому що є "Sperre"[222] . Я одразу змикитив, що відповісти: для "Dienstreise"[223] немає і не може бути "Sperre". Така відповідь його заспокоїла і він дав вказівку Кіндлу заповнити необхідні бланки для залізничного квитка "Fahrschein, Marschbefehl, Vergleichschein"[224], які завтра вранці підпише. Виявилося, що бланків немає ні в одного, ані в другого, а Кіндл роздобув для себе по два екземпляри у Рівному на той випадок, якщо, може, йому кудись треба буде їхати. Франке заходився від гніву, але по-справжньому розлютився, коли одна з фольксдойч-друкарок щось йому сказала. У нестямі почав горлати, бити підлокітники канапи, Дьюсі вичікуюче тремтливо сидів на другом кінці канапи. При цьому Франке зиркнув на мене, чи достатньо я вражений усім, що коїться. Мені вже була знайома ця безневинна гра, тож анітрохи не звертаю увагу на його високошляхетну витівку. Дьюсі, навпаки ще не мав нагоди спостерігати таке нахабство. Не переставав дивуватися, як можна виявляти перед іноземцем таку ницість.

Вечеряли самі вдома: чай, франкфуртська ковбаса і трохи кислого сухого хлібу - така була наша вечеря. Від Імре Бана залишилася ще половинка цитрини, розділили навпіл. Ми заварили одержаний від Бокіїв чай другого ґатунку на електроплитці красивої пралі. Він був чудовий у порівнянні із замінником.

Наша праля випрала для нас велику купу білизни. Гроші від нас не бере, бо не знає, що з ними робити. Кох приніс за наш рахунок по кружальцю батону ковбаси по кілограму кожний /ціною 1,50 марки/. Це буде для неї платою.

Днями конфіденційно запитав пані Кульженко, як йдуть справи з Моргилевським. Я повсюди чую, що він не був комуністом, а мені у 1935-му році кілька разів нахвалявся своїми комуністичними почуттями.* Вона виправдовувалася, що повинна сказати дурне про свого колегу, бо не бажає вводити мене в оману. Насправді не був комуністом, не перебував у партії. Відкриває, отже, правду. Отже, вив разом з во-

---

222 Заборона (нім.).

223 Службове відрядження (нім.).

224 Проїзний квиток, припис про відрядження, дозвіл (нім.).

* Прим. ред. в умовах тотального стеження органів НКВД за людьми І.Моргилевський мусив це говорити.

вками. Безхарактерний "кар'єрист". Куди вітер дме, туди й гнеться. У нього немає ніяких переконань. Завжди у згоді з владою. А при тому був алкоголіком. Лікар сказав йому, щоб припинив пиячити, інакше скоро загине.** Від панночки Гейбель, яка є серйозною людиною, чув точнісінько таку саму фразу, коли розпитував про його особистість, що він є кар'єрист. Такий тип дуже добре відомий в Росії. Усі казали, що зараз він великий приятель німців і голосно лає комуністів.

13 - 15 січня. Нарешті настав час від'їзду додому. Ці рядки я вже пишу у потязі Київ-Лемберг/Львів/ о 2-ій годині по обіді 14 січня. Потяг нещодавно прибув після 24-годинного запізнення. Отже, цей іще вчорашній, але нинішній, мабуть, прибуде завтра. Ми побоювалися, чи взагалі-то сьогодні відправлять нас через ранковий сильний мороз /38°/ і снігові замети після сильного снігопаду вночі і вчора ввечері. Ще вчора нас лякали наші добрі українські знайомі сніговою бурею під назвою "метелиця". Вночі часто дивився, чи ще дме вітер.

Отже, повертаюсь до вчорашнього і сьогоднішньої першої половини дня, згідно моїх записів, цей останній час нашого київського перебування проходив таким чином.

Франке о половині дев'ятої викликав Коха з автомобілем. Розмовляючи з німецькими приятелями про його нахабство, ми довідалися, що він є граф. Але Кох і не мав наміру заводити машину у 30° морозу. І гараж далеко, і бензину не дуже багато, і дороги надто слизькі. Отже, піднялися пішки до шляхетного націонал-соціалістичного політичного керівника. Кіндл приніс заповнені документи. Повільно і довго той роздивлявся ці прості офіційні документи, поводив очима (nota bene[225] : кожна частина його тіла робить окремий рух), нарешті верескливо вигукнув, що відсутні "Ausweis"[226]. У нього, як завжди, поганий настрій, але на худому обличчі, особливо навколо рота, помітна лінія, схожа на посмішку. Він покликав свою величезну фолксдойчдрукарку, якій передав свій "Ausweis", щоб за зразком такого тексту написати відповідний документ для кожного з нас. При цьому та поцікавилася, а чи я маю титул доктора. Ця лагідна істота зробила за півгодини документи у кілька рядків: красиво, слово за словом переписала текст, навіть дату і номер справи Франке так, як вона бачила, тільки замість прізвища Франке вписала наші. Тим часом привели про-

---

** Прим. ред. Насправді І.Моргилевський не був кар'єристом, умови за яких жив і працював, не були легкими.

[225] Зверни увагу (лат.).

[226] Посвідчення особи (нім.).

фесора Куника. Я був перекладачем. Досі він був викладачем прикладної математики у Київському університеті. Я зараз мав перекласти для нього пропозицію, щоб він їхав до Німеччини разом з дружиною, яка добре розмовляє німецькою; там на одному заводі одержить посаду бухгалтера. Але в нього такого бажання не було через батьків. Домовилися таким чином, шо Франке дасть йому рекомендаційного листа до місцевого закладу. Так і зробили. Тим часом два аусвайси були готові. Знову великий скандал: майже немає місця для підпису. Я узяв і швидко підписав обидва документи. Залишив достатньо місця для підпису. Передаю Франке: він знову в істериці: у цих друкарок немає ніякого естетичного почуття, навіть тричі повторював (текст розташовано надто високо). Ми переглядалися з Дьюсі і Кіндлом щоразу, як тільки-но істерика починалася знову і знову на цей раз проти фольксдойч - старої діви, і ми ледве утримувалися, щоб не розсміятися. Його дратувало, що ми не прокоментували жодним словом це „важливе" питання.

У Лаврі - оскільки це підвищене місце - сьогодні у першій половині дня панував мороз близько 30°. Тут знову з'явилися Яновська, завідуюча складами, Григор'єв - старий працівник господарського відділу /крайній праворуч на іл. IV / і ще один росіянин. Вони серйозно допомогли при пакуванні. Кіндла відправили до "Wache"[227] щоб приніс ключі від будинків Лаври. Яновська на прохання Шугаєвського із задоволенням взялася дістати для нас в одному з бічних будинків /9-й корпус[228] / зі складу усі фотоплівки знахідок з Мартинівки[229] .

Ця Яновська заслуговує на детальніший опис. Жінка середніх років, не дуже активна ззовні, більше енергійна внутрішньо. Вона є типом непоказного героя, який не прагне жодних зовнішніх успіхів. Палко любить музей, не маючи пояснюючи чому. Вона не дійшла до того, аби що-небудь разюче добре чи погане казати про комуністів. Тим часом комуністичний лад теж розумів, що вона є корисним працівником. Тому її не чіпали, залишили працювати на складі. Вона злидарювала зі своєю мізерною заробітною платнею. Незважаючи на

---

[227] Караул (нім.).

[228] Корпус № 9 - колишня лаврська друкарня. Перед війною тут містилася виставка зброї Центрального історичного музею, експонати якого частково були вивезені на Схід, частково - німцями. Окремі експонати розтягли мешканці Лаври. Нині тут міститься Музей книги та книгодрукування України.

[229] Мартинівка - село Канівського району Черкаської області, де 1909 року виявлено великий скарб срібних чоловічих та жіночих прикрас. Половина цієї знахідки ще тоді потрапила до Британського музею, решта залишилася в Україні.

те, що обличчя її, - мабуть, від 30-градусного морозу рум'яне, на ньому відбиваються неймовірні злидні. У бідолашної на обличчі бруд, що в'ївся: напевне, вона давно не бачила мила. Крім того, на обличчі можна прочитати, що вона дуже нещасна, харчується одноманітно, що в останні часи не знає, що таке напалена кімната. Вона багато разів починала повторювати свої побоювання, що, якщо ми зараз поїдемо, мабуть, їх знову викинуть з музею... Вона надто переймалася, що ми від'їжджаємо... Я поговорив з нею. Вона розповіла про загибель собору Лаври, свідком якої була. Величезний вибух підніс цю грандіозну споруду вище дзвіниці. Це можна було спостерігати за декілька кілометрів. Під час вибуху арсеналу навпроти Лаври[230] вона перебувала у Григор'єва, що мешкав неподалік. Маленький будиночок повністю засипало уламками, що падали на землю.

У супроводі Кіндла перейшли до 9-го корпусу, обходячи купу руїн собору, через будинок виставки зброї. Ми дісталися до гвинтових сходів, що вели до тераси, розташованої нижче і повністю занесеної снігом. Я пішов наперед і відшукував сходинки в заметах. З іншого боку маленької одноповерхової будівлі[231] видно свіжі сліди назустріч. Через збиту з непотрібу огорожу вони вели просто до дверей. На кінці залізної засувки явний згин, а докола замка - сліди злому. Але великий замок висів на місці. Яновська добре знала ключі, тому за лічені секунди ми були всередині. Які безлад і розгром зустріли нас у вузькому, перевантаженному приміщенні. Той, хто не бував в "евакуйованій" Росії, не може навіть собі уявити картину руйнації. Добре зауважив днями німецький офіцер: росіяни - великі майстри знищення.

Негативи фотознімків і книга обліку до них знайшлися, через кілька хвилин в моїх в руках були усі відбитки на склі мартинівського скарбу. Я вийшов звідти щасливий, Яновська теж раділа, що змогла виконати моє прохання. А Кіндл зробив для Франке рапорт про свіжі сліди на снігу.

Повернувшись до музею Лаври, ми хутко взялися до праці. В половині першої закінчили прибирання і попрощалися з цим місцем, де свого часу нас полишили на самоті наші німецькі колеги Хюлле і Штампфусс. Марно вони запевняли, що вони надійні люди, пробудуть

---

[230] 20 вересня 1941 року, після вибуху на оглядовому майданчику біля корпусу № 30 був підірваний і південно-східний кут величезної будівлі Арсеналу, зведеної наприкінці XVIII ст. По війні відбудовано.

[231] Йдеться про корпус № 10, де зберігалися фонди Центрального історичного музею.

тут до 10-го січня. Не повернулися навіть ті наші співтовариші по айнзатцу, які повинні були з'явитися не пізніше 5-го січня у Києві. Загалом ніхто не повернувся і гроші ніхто не передав через "кур'єра" /як стверджував Штампфусс, кур'єр ходить щодва тижні/, мабуть, ще не встиг сісти на потяг. Дьюсі говорить, що вони, певно, добре взяли нас на клини в Берліні, що через кілька днів "роботи" в музеї - коли передусім й ми працювали там, а не вони - залишили нас серед жахливого безладу і марноти в "лабетах" Франке. Безперечно, що нам поталанило більше, бо з першої нашої російської мандрівки не вони, а ми поверталися з серйозним науковим матеріалом. Дюсі зробив понад 300 фотознімків. Крім того, ще є пояснювальні малюнки і бібліографічні матеріали російської науки /Угорське урочище/. Це заздалегідь відчував Штампфусс. Він скаржився Дьюсі, що вони займаються лише адмініструванням і ніяк не можуть дійти до наукової праці, усі їх випереджають. Ми, звісно, добре зрозуміли його натяк. Ми також пам'ятали, що саме він, Штампфусс, шкодив в історії з фібулою цієї відомої ночі. Однак, притому перебуваючи протягом тижня в Києві, вони навіть не подумали займатися предметами старовини. Незважаючи на таку безмежну безвідповідальність - з точки зору психології, - я запропонував Штампфуссу, що сам з великим задоволенням намалюю для них важливі з точки зору науки старожитності. Отже, вони вказали нам на групу виставлених предметів давнини, але ніяк не уточнювали, що важливо, що має бути на цих малюнках. Вони за ерудицією не досягли такого рівня, щоб усвідомити роль та значення додаткових малюнків. Як освідчувалися нам, що обоє не мають хисту до малювання. Фактично, нам і в голову не спадало, аби робили малюнки, ми лише чекали їх, могли дати докладні інформації, що маємо виконувати. А відзначені об'єкти старовини спакували на самісінький верх одного з мішків.

Під часу обіду ми обговорили план дій на завтра. Франке покликав нас до себе о 9-ій, щоб разом зі мною ще раз оглянути музеї. Ми були обурені цим легковажним побажанням бездушного типа. Маємо прийти о 12-ій, аби встигнути бути за годину до відправлення потяга біля свого вагона. Безглуздою виглядала ініціатива Франке перед тим робити „екскурсію" до Лаври в іншому кінці міста. Кох сердився на нього теж через викликані цим незручності. Була жахлива погода. Наприкінці Кох вияснив програму на наступний (середа, 14 січня) день: вранці о 8-ій годині поїде трамваєм до гаража, що опалюється, за якою-сь машиною. За цей час ми поснідаємо в казино на бульварі Шевченка і замовимо по два смажені курчати на дорогу. О-чверть на десяту

Кох автомобілем повернеться до нашого помешкання, звідти я з ним поїду до складу на Брест-Литовському шосе[232], щоб одержати "Marschverpflegung"[233]. Завантажимо наш вантаж в автомобіль і поїдемо обідати. В половині першої маємо їхати з казино на вокзал. Кох після обіду заверне в Дарницю вирішувати проблеми з паливом. Нарешті будемо сидіти у потязі, що віддаляється, тоді з'явиться марево у вигляді худого чолов'яги: "Herr Franque! Heil Hitler!!!"[234].

Біля столиків їдальні крутився пес. Про це згадую тому, що картина теперішнього Києва без цих схудлих, виснажених тварин була б не повною. Вони символізують голод населення. Нещасна тварина є жалюгідним видовищем.

Відвідали музей пані Кульженко. Сказали їй, що від'їжджаємо за тиждень раніше, тобто, завтра додому з метою вирішення своїх фінансових проблем. Вона дуже засмутилася. Книжки та ноти, що ми у неї позичали, повернули. Вона запевнила, що ще завітає до нас у першій половині дня від'їзду, подарує художні фотографії. Показала нам документ Київського Німецького Генералкомісара про своє призначення, за яким її нинішній музей поєднали з "українським національним музеєм"[235] та призначили першим директором цієї нової установи. Наявний директор українського музею став другим директором.

У другій половині дня Кіндл повинен поїхати купувати в Генералкомісаріаті шкіру для підошв наших чобіт. Затягував. По тому прийшов Штелле і ще один лейтенант до Коха: уся компанія зібралася разом, тож з чобітьми нічого не вийшло.

Близько 4-ої прийшов Шугаєвський, дали йому багато продуктів, розмаїті ліки, які у великій кількості залишилися у нас. Він засмутився, почувши, що ми завтра їдемо. Тільки хитав головою. Справді, ми з ним здружилися. Показав йому мартинівські знахідки, які, мабуть, незабаром зовсім пропадуть, бо їх погано зафіксували. Ми забираємо їх з собою. І зробили нові негативи з фотографій. Я дав йому письмову розписку як одному з директорів Лаври, що було йому, бідному, вельми приємно. Я відверто побалакав з ним, щоб він нічого не сказав про це Франке і не показував йому розписку, бо в першу чергу зашкодить собі, якщо той самозакоханий пихатий чоловік розсердиться, бо

---

[232] Нині - проспект Перемоги.
[233] Сухий пайок (нім.).
[234] "Пане Франке! Хайль Гітлер!" (нім.).
[235] Нині - Національний художній музей України.

насмілився дати розписку росіянину, а йому, керівникові, про це не сказав ні слова. Він довірливо запитав, що то за людина Франке. Я зробив кислу міну, однак не сказав про нього нічого, крім сухої інформації, що той - "граф". На цю "сертифікацію" він розплющив очі, не знав, що Франке граф, навіть трохи розчулився, мабуть, давно не бачив у Києві справжнього графа на керівній посаді. Більше нічого не розпитував про цю худющу людину. Коли поцікавився адресою казино, ми запросили його до поїзда, зазначив, що німці не пустять його на вокзал тому, що українець для них однаково, що безпритульна собака.

Після обіду, повернувшись додому, ми довідалися, що нас шукали якісь пан та пані. Ввечері з'явилися Бокій з дружиною. Вони гарно вдяглися і завітали до нас у відповідь. Помітно було, які вони щасливі, що можуть спілкуватися з європейськими людьми. Ми приємно провели час. Зробив для себе одне цікаве спостереження, що росіяни сильніше користуються педаллю піаніно навіть при виконанні старіших, класичних творів. Показав йому кілька усім відомих номерів без педалі. Але він залишився на своєму - динамізував педаль. „Невиправні романтики", - думав я.

Пізно увечері я пакував наші валізи. Дюсі завершував фотографування, а наступного дня до обіду ми помінялися ролями: Дьюсі пакував, а я малював. Франке марно чекав на нас. Ми вирішали нашу справу з "Marschverpflegung", о 12-ій вже загортали смажені курчата /4 штуки по 1,5 марки/ і обідали в казино. До нашого столу підійшла миловидна молода українська жінка - дружина геолога Івана Лінде /Галина Кричевська[236] /, яка досить добре володіла німецькою. Її чоловіка червоні забрали з собою, з того часу про нього немає ніяких звісток. Вона живе з 3-річною донечкою[237] у батьків[238]. Сім'я художників та вчених. Незабаром виявили знайомого з їх родинного кола. Старший брат її матері - професор Щербаківський[239] - мій давній добрий друг з Праги. Молода жінка дуже зраділа, коли я дещо розповів

---

[236] Кричевська Галина Василівна (нар. 1918 р.) - дочка українського архітектора, мистецтвознавця, художника, дизайнера, педагога Василя Григоровича Кричевського (1873-1952); після війни замешкала у Венесуелі. Протягом 2003-2004 рр. передала в Україну твори свого діда, баька, а також Миколи Кричевського.

[237] Лінде Ірма Іванівна (1939-1974) - дочка Г.В.Кричевської та Івана Лінде. Померла у Венесуелі.

[238] В.Г.Кричевський з родиною в цей час мешкав на вул. В.Житомирській, 12.

[239] Щербаківський Вадим Михайлович (1876-1957), український етнограф, археолог; від 1922 р. - на еміграції у Чехословаччині. Помер у Лондоні.

про її дядька, якого вона знала лише з листів. Описав їй блондина з синіми очима і таким виразом обличчя, як у Шевченка, - вона тільки хотіла сказати про це. Кіндл запитав у неї, чому вона носить синє плаття. "Тому що зараз мій улюблений колір - синій, - відповіла вона. - Синій колір є символом вогню" - вела вона далі. А на наш подив дала докладніше пояснення: "Синій вогонь - не простий вогонь, а вогонь електричного струму. Такий вогонь міститься і в нас, якщо він згасне, тоді нам теж кінець". Окрім синього, у Галини Лінде ще два улюблені кольори - чорний та білий. Перший є кольором /символом/ болю, нещастя, стурбованості. Другий - кольором дитячої невинності.

Шугаєвський з'явився ще на одну мить. Його дружина передала нам на дорогу смачне печиво з маком. Коли дізналася, що ми їдемо раніше, почала плакати. Шугаєвський теж шкодував. Від усієї душі вчора повторював: "Гей-гей, ви справді їдете?" Сьогодні знову те саме повторював. Прощаючись, прохав, аби ми повернулися якомога скоріше. Він був щасливий, що ми були з ним людяні і передав вітання нашим родинам.

Пані Кульженко також прийшла попрощатися з нами. Вона нічого суттєво не сказала, зате ми могли бачити в її глибокому усміхненому погляді, що вона в цю хвилину думає.

Для племінниці настроювача піаніно Варнхольца передав до готелю "Палас" листа. Не зміг дістати для неї сала, яке вона просила, бо кухню замість 5 січня, як планували, тільки пізніше відкриють, коли увесь айнзатцштаб буде зібраний разом. Таким чином, проблему настройки піаніно я доручив Кіндлу.

Військовий ешелон Київ - Лемберг* являв собою жалюгідний потяг. Його тягнув маленький паровоз, звичний для приміських поїздів. Складався з дрібних, старого зразка пасажирських вагонів. Саме прибував з боку Лембергу, коли ми на автомобілі Коха під'їхали. Пасажири вийшли /звичайно, усі вони були солдатами/, і ми відразу сіли в один з вагонів, на якому стояла цифра "2" - клас вагону. Однак, незабаром ми з'ясували, що на дверях, які відкриваються назовні, скло вибите. А біля клозету на підлозі вигляд псувало людське г....., замерзле на камінь. Перейшли до сусіднього вагону, у відділення другого класу, яке виглядало краще. Підлога тут теж була вкрита купами бруду і покидьків. Але сидіння були з м'якою обивкою і відносно чисті. На кількох обивку було роздерто. До Козятина в нас було опалення. Та, коли паровоз переставили до іншого краю, далеко від нас, і

* Лемберг – Львів

так до самого Здолбунова (старої польської прикордонної станції), ми залишилися без опалення при, приблизно, 30-градусному морозі. Я ще навіть одягнув під шинелю шикарне пальто, а зверху шкарпеток натягнув одні високі вовняні шкарпетки. Ноги закутав ковдрою. Всю ніч дрімав, здригаючись від холоду, поклавши замотані ноги на велику валізу. Бідні солдати стовбичили у вагоні і не могли спати. Боляче на них дивитися. У нас було трохи світла, поки в них не догоріла свічка, потому залишилися у повній темряві. Поїзд довго стояв на кожній станції, подекуди простоював годинами. Часто ставали у відкритому полі. На великі станції нас не пускали ще довше. Так, замість 20 годин за діючим при повільному курсуванні розкладом, прибули до Лемберґу за 32 години, вночі коло 10-ї. Ми дві з половиною години простояли перед лемберзьким вокзалом. В цей час у нас знову з'явилося опалення, бо від Здолбунова наш паровоз знов повернувся до нашого краю потяга. Побачивши лемберзьку околицю, ми з великою радістю одяглися, понатягали наплічники, речовий мішок, аби підготуватися до висадки. Дві з половиною години очікування в темряві, задусі, вдягненим задля 30-градусний мороз були пекельною розвагою. А в цей час думалося про те, що незабаром поїзд рушить. Відкрив свій мішок, вдягнений з наплічником на спині, приступив до одного смаженого курчати, а потім до смачного повидла. Дюсі теж прилучився до такої філософії. Хоча якась користь була, що добре повечеряли, але потяг, однак, ще довго не відправлявся. Нарешті він зрушив. Усі зітхнули. Але він йшов не вперед, а назад. Відтягли потяг на запасну колію, щоб дати місце військовим потягам, що відправлялися...

З Києва виїхали 14 січня, у середу, біля 3-ої години, до Лемберґу прибули 15, в четверг. Близько 10-ої вечора, наступного дня, 16-го, замість 9-45 біля 12-ої відправилися з Лемберга. І 17-го близько 11-ої години /замість 4 ранку/ прибули на станцію Берлін-Фрідріхштрассе.

У Колегії Унґарікум нас зустрічали із звичною угорською гостинністю. Добре помилися, поголилися, пообідали. О половині п'ятої пішли до професора Рейнерта обговорювати подальшу київську програму. У нас склалося враження, що референція (відгук) Хюлле та Штампфусса нам не зашкодила, а, навпаки, принесла користь у Рейнерта. Мабуть, потрібні люди, які працюють. Ми пішли від Рейнерта з гарними враженнями. Але ще більше зраділи вирішенню наших фінансових проблем, що дозволяють нам завтра їхати додому.

18 січня, неділя. Вранці попрямували до Угорського консульства, щоб отримати багаж з нашим одягом, перевезеним сюди Рейнертом. Тут нікого не знайшли. Це було зрозуміло. Нам почав допомагати

один інтелігентний і доброзичливий портьє, телефонуючи підряд до чиновників консульства. Врешті-решт йому це набридло і він передав мені трубку, аби я сам "говорив з ними". Один мявкаючий тип порадив нам шукати неподалік у католицькій церкві панів чиновників, що моляться, я повинен йти туди за ними. Ми не знали, чи плакати, чи сміятися від такої дурної поради. Добрий портьє співчував нам, коли, тримаючи трубку, я запитав у нього, де знаходиться та церква. Але я таки знайшовся і відповів у трубку, що до половини третьої після обіду можуть когось знайти, бо у нас зустріч з німецькими спеціалістами о 12-ій, нехай приносять наш багаж до нашого помешкання в колегії... Так ми отримали свій одяг з багажем за півтори години до відправлення потягу.

19 січня, понеділок. На зворотньому шляху в Лунденбурзі, перед словацьким кордоном, на світанку нас висадили з швидкого пештського потягу. Адже наша німецька віза скінчилася. Миттєво ми розташувалися у Гранд-готелі за рахунок Geheimpolizei[240]. Таким чином, у нас з'явилося багато часу для того, щоб мати можливість розміркувати про наші російські враження і німецьких колег, з якими звела доля.

Хюлле і Штампфусс у неділю, 11-го сіли в потяг, запевнивши, що незабаром знову повернуться до Києва. Дюсі мав рацію: вони добре покепкували з нас, ми цілий місяць - без них - інтенсивно працювали. Рейнерт не забув додати, що вони взяли з собою одного спеціаліста з доісторичної археології на прізвище Грімм[241], а самі займатимуться "організацією". Ми, природньо, з досвіду знали, що під "Sitzungen"[242] слід розуміти шнапс, повії, повідомлення, вказівки. Вони до голови собі не беруть, аби взяти участь у справжній роботі, чи в її науковій частині. Рейнерту доповіли, а він далі переказав нам, що наукова праця тільки тоді розпочнеться, коли їх забезпечать усіма матеріалами з усіх південно-російських музеїв, коли буде видно, що є вони в розпорядженні. Звичайно - і це видно, - що їх не хвилюють жодні російські проблеми, і ніколи вони не витрачатимуть довгі вечірні години на на-

---

[240] Мабуть, точніше - Geheimstaatspolizei (Таємна державна поліція. - нім.), або, скорочено, - гестапо.

[241] Д-р Грімм, німецький вчений з м.Галле, у 1942 р. керував київським музеєм стародавньої історії [ЦДАВОВУ України. КМФ-8, оп.1, спр. 265. - Арк.40]. За спогадами співробітниці Історичного музею Надії Володимирівни Геппенер-Лінке, Штампфусс був людиною пихатою і запальною. Привласнював експонати київських збірок - з Музею українського мистецтва взяв кілька невеликих картин для своїх дітей [ДАРФ (Москва). Ф.7021, оп.65, спр.8. - Арк.16].

[242] Засідання (нім.).

укові дослідження, узагальнення, за винятком змісту даних про роботу з пакуванням. Штампфусс по-дружньому прохав, щоб я з Будапешта привіз йому шнапс. Те, що може існувати паралельно пакування о першій половині дня, наукова праця - о другій половині, Рейнерт і уявити собі не може. На жаль, за таких умов ми повинні поводитися дипломатично, щоб нам не перешкоджали виконувати справжню наукову працю, яку довіряють нам як угорські, так і німецькі офіційні чинники. За проведений місяць ми веземо з собою додому такий багатющий науковий матеріал, про який боялися навіть мріяти. Таким чином, ми себе виправдали і випередили. А вони можуть лишень задовольнятися нашою працею з пакування.

ПРИМІТКИ ДО КИЇВСЬКОГО ЩОДЕННИКА, ГРУДЕНЬ 1941 р. - СІЧЕНЬ 1942 р.

1. При завоюванні країни услід за військовими до неї прибуває кількість різних спеціалістів з економіки та організації управління (а серед них також і вчені). Частина їх уже зараз розглядаються як представники рейху, що мають остаточно тут облаштуватися. Як успішно вони зможуть вирішувати проблеми, які тут виникають на практиці, залежить, звісно, насамперед від директив вищих державних органів, а потім у першу чергу від персональних здібностей кожного. При створенні правильно обґрунтованої системи управління, яка має бути збережена і на подальше майбутнє, ми повинні взяти до уваги також умови, що існують в країні з давніх часів.

2. Отже, якщо ми говоримо про необхідність проведення великої праці, треба зважати на те, що, поряд з проблемами управління та організації господарського життя, особливе значення повинно приділятися питанням культури та духовного життя. Саме цієї сфери стосуються примітки, що викладені нижче.

3. На даний час керівництво у сфері духовного життя, повноваження стосовно призначення осіб на посади та стосовно питань існування культурних закладів знаходиться в німецьких руках, про інше не може бути мови. При цьому запроваджується так звана міська управа, що складається з надійних елементів української інтелігенції. Звичайно, з огляду на військовий стан, німецькі органи та окремі особи повинні ставитися до місцевого населення з вищою мірою недовіри.

Але, незважаючи на це, вже здійснюється праця над створенням системи управління, причому вартісні елементи місцевого населення залучаються в якості основного прошарку системи, що створюється. З одного боку, має місце прагнення стриманого та обережного ставлення до населення, з іншого - нам здається необхідним встановлення духовного контакту з найкращими елементами місцевої людності. Треба сподіватися, що в цій сфері, паралельно з консолідацією відносин, вже у найближчий час ми зможемо відзначити значні успіхи. Через ненормальні умови спілкування виникає те, що в окремих випадках в розумінні і вирішенні проблем створюються розбіжності як з німецького боку, так і з українського. Можуть виникнути навіть суперечності між керівництвом та органами управління.

4. З урахуванням загальних вимог, що викладені в пункті 3, у м. Києві ведеться велика праця, яка вже зараз обіцяє велику перспективу найближчого майбутнього. Деякі видатні німецькі спеціалісти з Києва, керуючись культурним інстинктом, з відповідним почуттям такту знайшли правильний шлях, якого тепер слід дотримуватися. Однак, про це не слід говорити широко.

5. Поряд з цими явищами, що радують, мають місце сприймання та вирішення деяких проблем, зумовлені ненормативними обставинами (див. Пункт 3), що не завжди відповідають високим намірам.

6. Наявні небезпечні перебільшення, перегини - їх припускається найчастіше в новому колі проблем недосвідчений спеціаліст, який не ознайомлений належним чином з місцевими умовами і минулим країни та її сьогоднішнього населення. Якщо в інших країнах, наприклад, під час проведення військових операцій перегини здійснюються, а часом навіть виглядають бажаними, то це рано чи пізно негативним чином відбивається на дисципліні. В інтерпретаціях давньонімецької давнини, наприклад, багато разів знаходив схильність до перебільшень. У багатьох країнах Південно-Східної Європи, насамперед в Україні, роль німців у середні віки була такою значною, що саме об'єктивне відкриття фактів та пам'яток говоритиме само за себе. Як відомо з історії, скандинавські готи створили в південній Русі могутню державу, в яку з їх легкої руки були організовані народи, що там проживали. Детальне з'ясування стосунку нижніх верств населення до верхніх належить до найголовніших завдань науки. Сучасні угорські дослідження в цій галузі досягли значних результатів, які в суспільній свідомості ще не перейшли до широких кіл. Відомо також, що Київська держава була заснована скандинавськими норманами, їх пам'ятники знаходяться не тільки у Києві, а також і в інших багать-

ох місцях Росії і ставлять найзначніше документальне підтвердження впливу давньонімецької культури. Альдайгьюборг на Ладозькому озері, Гнєздово біля Смоленська, Чернігів, Київ та інші місця - на основі попередніх досліджень, що не мали за мету пошуків німецьких слідів - мають бути визнані найбільш значними аренами політичної та культурної діяльності германців. Якщо в найближчому майбутньому здійснити синтетичні дослідження на основі об'єктивізму, не намагаючись за будь-яку ціну відшукати німецькі матеріали, - то і в цьому випадку варто очікувати значущих результатів в сфері вивчення передісторії германців, що об'єктивно матимуть величезну силу аргументації. З огляду на це можуть мати місце певні перегини, які ми вже могли помітити, і не тільки такі, що дискредитують німецьку науку. Такі перегини були зауважені вже при здійсненні багатьох відкриттів, що стосуються часів великого переселення народів. З чисто шовіністичної точки зору їх можна зрозуміти, але наука ніколи не визнає такого становища. Руйнівну дію таких перегинів ми маємо зробити якнайменшою, щоб не завдати шкоди.

7. Для вирішення зазначених у пункті 3 проблем вкрай потрібно, щоб, одночасно з поширенням німецької мови німецькі спеціалісти вивчали місцеві мови і робили це якомога швидше. Мені часто доводилося спостерігати, як між німцями та значною кількістю освічених місцевих національних елементів через незнання мови виникають нездоланні бар'єри. Залучення кваліфікованих перекладачів може значною мірою розв'язати цю проблему в офіційних справах, проте через перекладача ніколи не вдасться встановити близького духовного контакту між людьми. Також при наукових дослідженнях, де німецька сторона справді приділяє велику увагу кооперації зусиль, вимагається знання мов.

8. Рівень російської та української інтелігенції протягом останніх десятиліть значно відстав від рівня європейського розвитку. Проте, було б величезною помилкою на цій підставі робити висновки стосовно меншої вартості цього населення - а схильність до цього ми маємо змогу спостерігати в окремих факторах. Є загальновідомим факт, що східні слов'яни в духовному плані є абстрактно дуже сильними. Вони, як більшість народів Південно-Східної Європи, володіють вартої уваги первісною силою, що творить мистецтво й культуру, і це є характерним для них сьогодні. Ця їх видатна властивість за будь-яких відношень неодмінно має бути взята до уваги.

ДОДАТКИ

ІЛЛЮСТРАЦІЇ НАНДОРА ФЕТТІХА

I. Київ, Хрещатик. "Район руїн". Праворуч - вулиця Прорізна, ліворуч - будинок на Хрещатику, 32, що зберігся досі

II. Київ, Хрещатик. "Район руїн". "Малий пасаж" на Хрещатику, 34

III. Київ, Хрещатик. "Район руїн"

IV. Київ, Хрещатик. "Район руїн" та "іспанські вершники" - протитанкові "їжаки"

V. Софійський собор і пам'ятник Богдану Хмельницькому

VI. Золоті ворота

VII. Троїцька надбрамна церква (західний фасад) та мури Лаври

VIII. Троїцька надбрамна церква (східний фасад)

IX. Руїни Успенського собору та трапезна Лаври

X. Нандор Феттіх і Дьюла Ласло біля митрополичої Благовіщенської церкви. 19 грудня 1941 р.

XI. Церква Антонія і Феодосія трапезної Лаври. 19 грудня 1941 р.

XII. Трупи трьох партизанів біля трапезної Лаври. 19 грудня 1941 р.

XIII. Нандор Феттіх, Рудольф Штампфусс, Вільгельм Хюле та Дьюла Ласло на тлі руїн Успенського собору та трапезної Лаври. 19 грудня 1941 р.

XIV. Келії (корпус № 3) та Троїцька надбрамна церква Лаври

XV. Нандор Феттіх біля руїн Успенського собору

XVI. Нандор Феттіх. Київ, 20 грудня 1941 р.

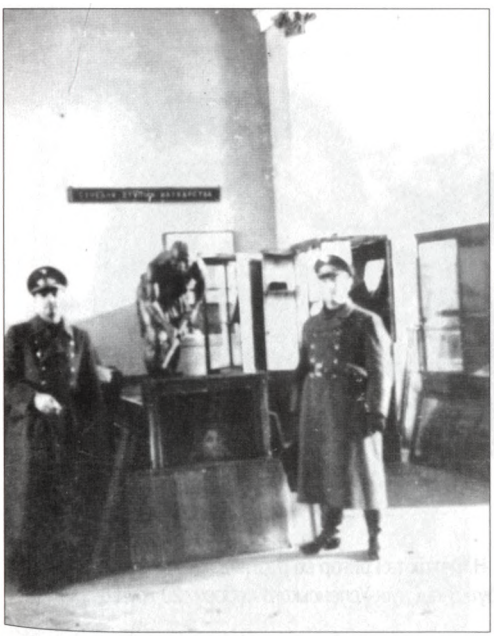

XVII - XVIII. Нандор Феттіх
та Дьюла Ласло
серед музейних експонатів у Лаврі

XIX. Пакування музейних експонатів у митрополичій церкві

XX. В.Шугаєвський, Д.Ласло, Н.Феттіх та Григор'єв розглядають золототкані речі, видобуті з-під руїн Успенського собору. 20 грудня 1941 р.

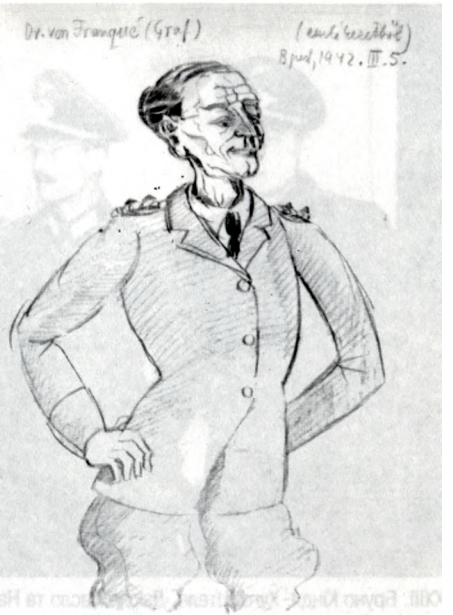

XXI. Д-р фон Франке (граф)

XXII. Герберт Кох, водій

XXIII. Бруно Кіндл, Хуго Штеле, Дьюла Ласло та Нандор Феттіх. 30 грудня 1941 р.

XXIV. Хуго Штеле, лейтенант

XXIX. Панорама Дніпра з боку Лаври

XXX. Велика дзвіниця Києво-Печерської Успенської лаври

XXV-XXVIII. Угорські солдати під керівництвом Нандора Феттіха видобувають коштовні тканини з-під уламків Успенського собору та гріються біля вогнища. 8 січня 1942 р.

Додаток 1

КИЇВ
У ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФОТОГРАФІЯХ
1941-1942 рр.

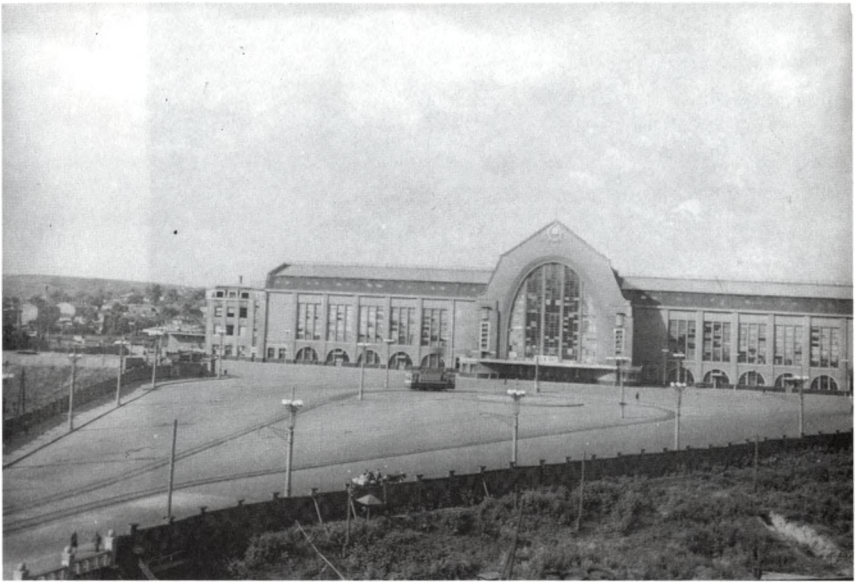

Київський залізничний вокзал. 1942 р. Привокзальна площа порожня...

Колишній особняк Терещенків на бульварі Тараса Шевченка, 8. Тут з осені 1941 р. містився Айнзацштаб Розенберга. Фото Д.Малакова. 1993 р.

Німецький вартовий на Великій дзвініці Києво-Печерської Успенської лаври.
20 вересня 1941 р.
Горить дерев'яний Наводницький міст через Дніпро, підпалений при відступі підрозділами Червоної армії. Внизу - дах Благовіщенської митрополичої церкви.

Німецькі підрозділи крокують Хрещатиком. 1942 р.
У центрі - будинок колишньої міської думи, спалений підпільниками 1 листопада 1941 р.
Перед війною тут містились обком та міськком КП/б/У. Нині - майдан Незалежності.

Німецькі підрозділи обминають руїни старого Київського арсеналу.
20 вересня 1941 р.

Уламки наріжної частини старого Київського арсеналу, підірваної радянськими саперами
20 вересня 1941 р.
За деревами - церква св.Феодосія Печерського з дзвіницею.

Німецькі сапери виносять вибухівку та радіокеровані пристрої із замінованого радянськими саперами будинку Музею Леніна на вулиці Володимирській, 57 (нині - Міський будинок учителя). Вересень 1941 р.

Німецькі сапери біля ящиків з вибухівкою, винесених з будинку Музею Леніна, роздивляються радянські радіокеровані пристрої.
Вересеннь 1941 р.

Початок вибухів і пожежі Хрещатика, здійснених радянськими саперами.
24 вересня 1941 р.

Хрещатик палає.
24 вересня 1941 р.

Зруйнований Хрещатик.
25 листопада 1941 р.
Внизу - вулиця Прорізна, праворуч вгорі - вулиця Лютеранська.

Зруйнований Хрещатик.
25 листопада 1941 р.
Праворуч внизу - колишня міська дума, ліворуч - сучасна вулиця Архітектора Городецького, вище - пасаж.

Угорські солдати на Хрещатику.
1942 р.
Ліворуч - будинок №32, що зберігся по війні.

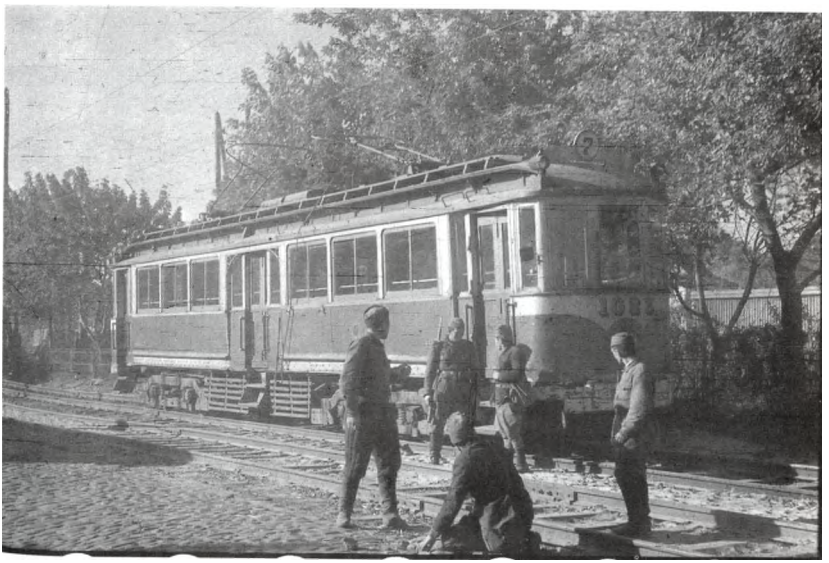

Київський трамвайний вагон "пульман".
1 жовтня 1941 р.
Такі вагони курсували також від Хрещатика до Лаври.

Генералкомісаріат по вулиці Банковій, 11 (до війни - будинок штабу КОВО, нині - Адміністрація Президента України).

Липки, ріг вулиць Банкової та Лютеранської.
25 листопада 1941 р.
Вгорі - будинок Генералкомісаріату (Банкова, 11), ліворуч - будинок архітектора В.Городецького (Банкова, 10), у центрі, на розі вулиць - житловий будинок радянських науковців (Банкова, 12/21).

Рейхсміністр Східних окупованих територій А.Розенберг у Лаврі.
1942 р.

Німці на руїнах Успенського собору.
1942 р.

Закордонні журналісти біля руїн Успенського собору.
1942 р.

Поліна Аркадіївна Кульженко.
Вейлау (Східна Прусія). 1944 р.

Трапезна палата Києво-Печерської Успенської лаври.
1943 р.

Руїни Успенського собору.
1942 р.

Києво-Печерська Успенська лавра - через три тижні після вибуху Успенського собору (ліворуч). 25 листопада 1941 р.
У центрі - Велика дзвіниця. Вгорі - терен Нижньої лаври та Ближніх печер. За вцілілою частиною собору (Івано-Богословський бічний вівтар) - корпус № 30 (колишня іконописна майстерня, а перед війною - Музей революції) та трапезна палата з церквою Антонія і Феодосія. Праворуч останньої - Благовіщенська митрополича церква. У нижній частині знімка - колишні келії соборних старців (корпуси №3 та №4).

Руїни Успенського собору.
Осінь 1943 р.
Ліворуч - "Ковнірівський" корпус (№12), за ним - Палатна вежа з церквою Онуфрія, у центрі - колишня лаврська друкарня (корпус №8-9), праворуч - рештки Івано-Богословського бічного вівтаря Успенського собору. За Дніпром - спалена у вересні 1943 р. Передмостова слобідка.

Успенський собор Києво-Печерської Успенської лаври.
1 жовтня 1941 р.

Радянські військовополонені під конвоєм німецьких вояків закопують тіла євреїв, розстріляних у Бабиному яру.
1 жовтня 1941 р.

На Євбазі.
Липень 1942 р.

Німецькі солдати торгуються з киянами на вулиці Дмитрівській, біля Євбазу.
Липень 1942 р.

Німецькі чиновники, офіцери Вермахту та СС на Аскольдовій могилі.
1942 р.

Кладовище Вермахту на Аскольдовій могилі.
Листопад 1943 р.

"Святотроїцька надбрамна церква лаври.
1942 р.
Над брамою - довоєнний напис: "Народний комісаріат освіти УРСР. Державний історико-культурний заповідник". Ліворуч - німецький вартовий.

Руїни Успенського собору та трапезна лаври.
1942 р.

Панорама Дніпра.
1942 р.
У центрі - бики зруйнованого Ланцюгового мосту, далі - Передмостова слобідка, Броварське шосе

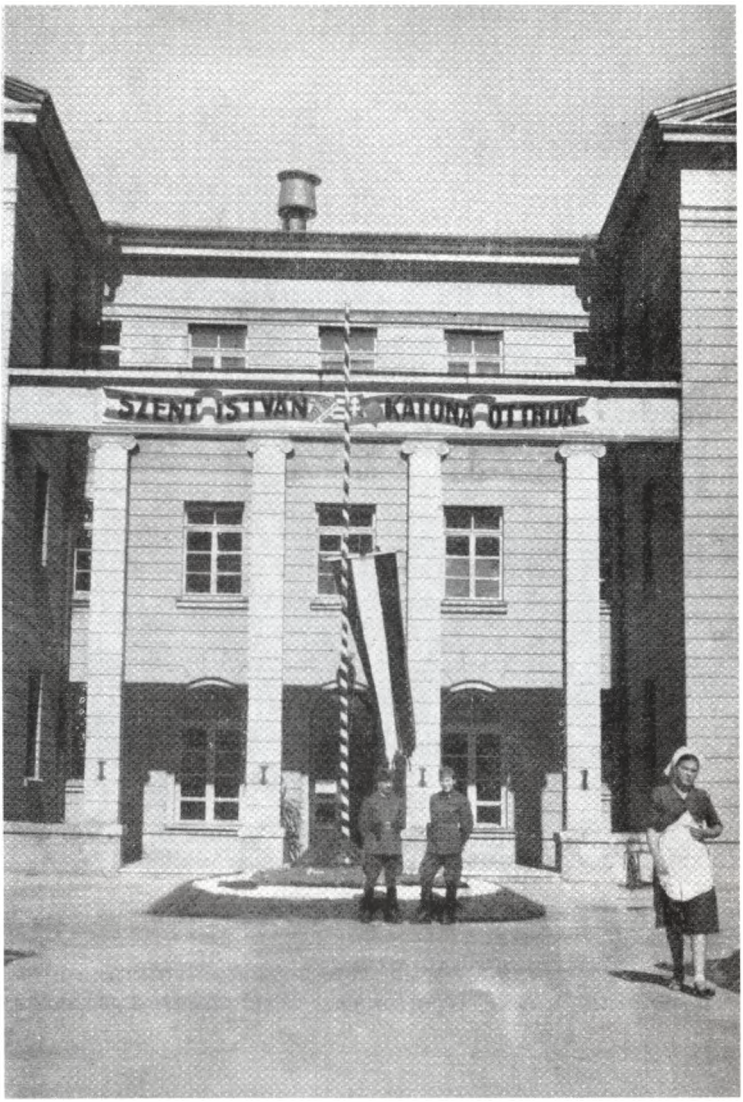

Угорський солдатський дім св. Стефана в Києві.
1942 р.

Цей заклад в окупованому Києві містився в Аскольдовому провулку, 5 - в будинку дитячого садка № 1 "Орлятко" заводу "Арсенал". Над колонадою, обабіч угорського герба та на стрічці національного "триколора"- напис: "Солдатський дім святого Стефана". Перед флагштоком позують два угорські вояки, праворуч - українка-офіціантка. Будинок зберігся.

Польова відправа для угорських вояків на день св.Стефана у Києві.
20 серпня 1942 р.
Богослужіння відбувається в садку Угорського солдатського дому (колишнього дитячого садка № 1 "Орлятко" заводу "Арсенал"). Серед присутніх - багато поранених з угорського шпиталю.

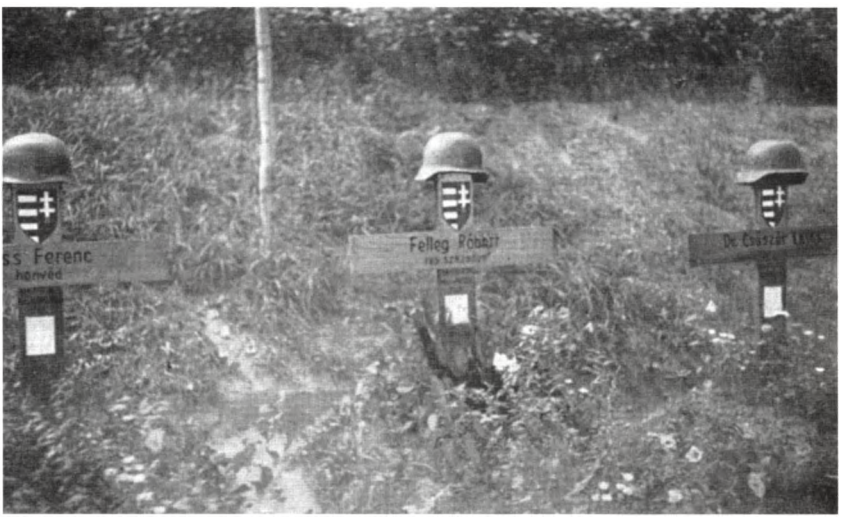

Могили угорських вояків на Київському кладовищі Героїв.
1942 р.
Кладовище угорських та німецьких вояків містилося на Аскольдовій могилі і було знищено по визволенню Києва з-під окупації. На дерев'яних хрестах - угорський герб під німецькою каскою та імена: Ференц Кіш, Роберт Феллег, д-р Лайош Цезар.

Додаток 2

КИЇВ 1941-1942 рр. У МАЛЮНКАХ ЗАСЛУЖЕНОГО ХУДОЖНИКА УКРАЇНИ ГЕОРГІЯ МАЛАКОВА (1928-1979)

Радянські військовополонені. Осінь 1941 р.
Туш, перо. 1955.

На київському базарі. Зима 1941/1942 рр. Ліворуч - угорський солдат пропонує на продаж колоду гральних карт. Праворуч - німецькі льотчики. Біля "обжорного ряду" - юний художник та голодний собака.
Туш, перо. 1955.

Німецький чиновник "організував" собі валізу добрячої української гречки.
Туш, перо. 1955.

У київському комісійному магазині. 1942 р. Ліворуч - продаж годинників.
Туш, перо. 1955.

Юний художник палить угорські сигарети "HUNIA". 1943 р.
Олівець. 1961.

З вуличного життя окупованого міста: київський хлопець - власник "тачки" - везе багаж німецького офіцера; нужденний старий; німкеня з собакою.
Чорна туш. 1961.

Угорські молодший офіцер та солдат у Києві 1941 року
Олівець. 1961.

Киянка спілкується з угорським вояком. 1941 р.
Олівець. 1961.

Юний киянин торгує сигаретами. 1941 р.
Олівець. 1961.

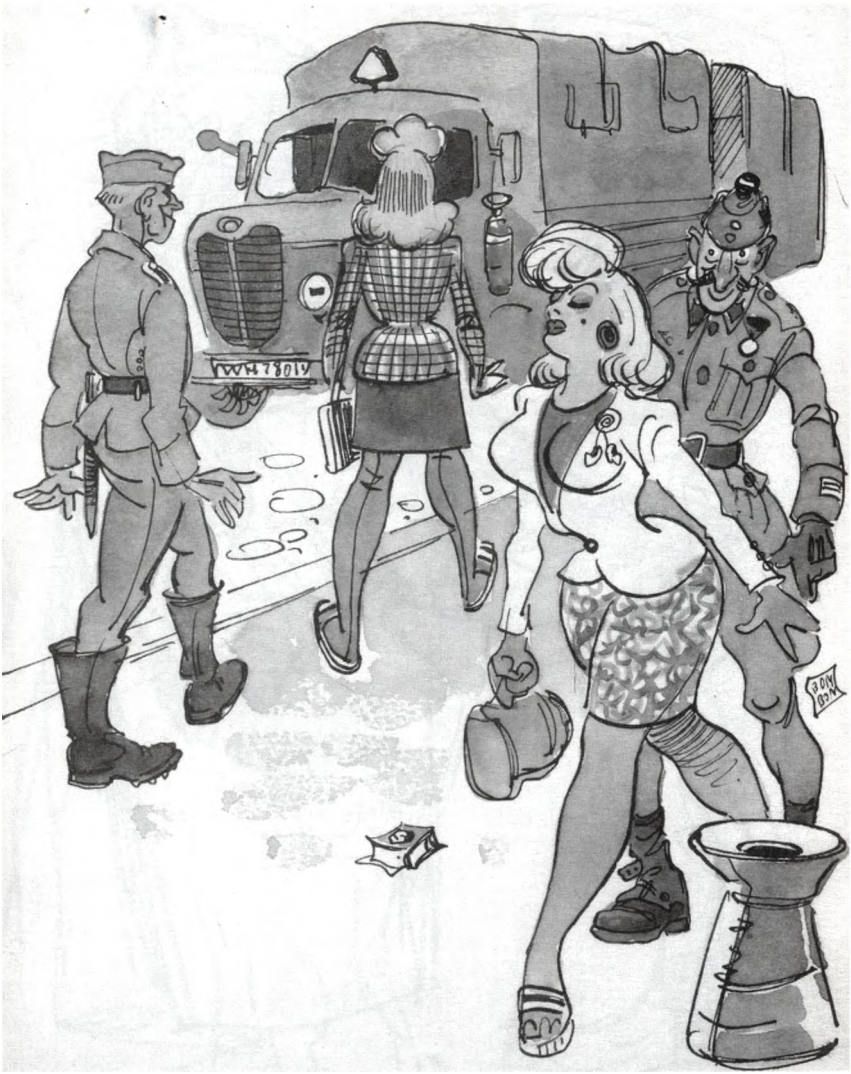

З вуличного життя окупованого міста: німецький авіатор, угорський унтер-офіцер і київські дівчата - одвічне!
Акварель, туш, перо. 1956.